

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: ΣΤΑΘΜΟΙ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΙΣ.
ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ*

Η παρακολούθηση των τυχών¹ της βυζαντινής ακριτικής ποίησης (δηλαδή των Ακριτικών τραγουδιών και των κειμένων της επικής μυθιστορίας *Διγενής Ακρίτης*²) στη νεότερη ελληνική γραμματεία, από την πρώτη, την υστερομεσαιωνική/πρωτονεοελληνική, φάση της ως σήμερα, είναι ένα μείζον φιλολογικό εγχείρημα. Μια ικανοποιητική, σε έκταση, προσέγγιση του ζητήματος δεν θα ήταν, βέβαια, δυνατή παρά σε μια ειδική μονογραφία: τόσο ο όγκος και, συχνά, η ποιότητα του υλικού, όσο και η σημασία της ιστορικής και κριτικής του ανάλυσης ξεπερνούν τα όρια μιας ανακοίνωσης, όπως αυτή. Ωστόσο, η ερευνητική καθυστέρηση της νεοελληνικής φιλολογίας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες,

* Ανεπτυγμένο κείμενο ανακοίνωσής μου στο Β' Διεθνές Συνέδριο Ελληνοαραβικών Σπουδών, Δελφοί, 1-6.7.1985. Για επιμέρους πληροφορίες ή σκέψεις τους, ευχαριστώ τους Η. Αναγνωστάκη, Β. Κατσαρό, Ν. Παναγιώτου και Γ. Π. Σαββίδη.

1. Από την πλούσια ξένη θεωρητική βιβλιογραφία περιορίζομαι να επισημάνω την πρόσφατη ανασκόπηση του Yves Chevrel, *De l'influence à la réception critique, La recherche en littérature générale et comparée en France. Aspects et problèmes*, Paris, S.F.L.G.C., 1983, σ. 89-109.

Η εγχώρια παράδοση σε ζητήματα λογοτεχνικών τυχών δεν έχει μελετηθεί, ακόμα, ικανοποιητικά. Οπωσδήποτε, μπαίνει σε ώριμο δρόμο κυρίως με τα πολυάριθμα σχετικά μελετήματα του Κωστή Παλαμά (βλ., τώρα, *Κωστή Παλαμά Άπαντα*, τ. 17: *Ευρετήρια...*, σύνταξη Γ. Κεχαγιόγλου - Γ. Π. Σαββίδης, Αθ. 1984), ενώ στις μεταπολεμικές δεκαετίες συστηματοποιείται με τις έρευνες του Κ. Θ. Δημαρά για συγγραφείς του 18ου και 19ου αιώνα (βλ., κυρίως, Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθ. 1980· *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθ. 1982) και με αρκετές εργασίες νεότερων ερευνητών (Γ. Π. Σαββίδη, Γ. Βελουδή, Ν. Βαγενά, Γ. Δάλλα, μελετήματα του τόμου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αθ. 1980 [= *Ο Ερανιστής* 11 (1974 [= 1980])], κ.ά.).

2. Το μεγαλύτερο μέρος της πλουσιότατης βιβλιογραφίας καλύπτεται από τον Η.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, σ. 49-97, ενώ η νεότερη βιβλιογραφία από την Ι. Καραγιάννη, *Ο Διγενής του Εσκοριάλ. Συμβολή στη μελέτη του κειμένου*, Ιωάννινα 1976, και τον Στ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης (Κατά το χειρόγραφο του Εσκοριάλ) και το Άσμα του Αρμούρη*, Αθ. 1985. Δύο άλλες ελληνικές πρόσφατες προσπάθειες, Β. Χ. Μάκη, *Δημοτικά Τραγούδια. Ακριτικά*, Αθ. 1978, και *Διγενής Ακρίτας*, Αθ. 1979, περιλαμβάνουν, επίσης, βιβλιογραφία, αλλά είναι απαράδεκτες επιστημονικά.

στην ανίχνευση αυτού και ανάλογων ζητημάτων παρουσίας, πρόσληψης και τύχης³ απαιτεί, τουλάχιστον, την επείγουσα κατάστρωση μιας σειράς πρώτων δοκιμών, που ίσως δεν μπορεί παρά να έχουν την εξής διπλή μορφή: ενός συνοπτικού «πανοραμικού» σχεδιάσματος του υλικού που μπορεί να εντοπίσει μια πρόχειρη έρευνα, και μιας «ερευνητικής αναφοράς» που θα σταθμίζει τις ως τώρα προεργασίες και το σημερινό καθεστώς της έρευνας και θα προτείνει ορισμένες κατευθύνσεις ή θέματα για περαιτέρω εξέταση.

Έναν τέτοιο συνδυασμό συνοπτικού «πανοράματος» και «ερευνητικής αναφοράς» προσπαθεί να δώσει, όσο γίνεται λιτότερα, το κείμενο αυτό.

*

Σχεδιάζοντας το διάγραμμα των τυχών που είχε η βυζαντινή ακριτική ποίηση ως τις μέρες μας, είναι χρήσιμο να διακρίνουμε εξ αρχής τις φάσεις που είναι λογικό να μας υποβάλλει μια εποπτεία των ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών, όσες ενδέχεται να επηρεάζουν την ενέργεια του πομπού και του δέκτη· δηλαδή τις φάσεις στη διαδρομή της δεξίωσης, αφομοίωσης και δημιουργικής αναδιατύπωσης της «βυζαντινής» ύλης⁴ μέσα σε λογοτεχνικά (και κάποια κριτικά) έργα της μεταγενέστερης νεοελληνικής γραμματείας⁵. Οι φάσεις αυτές μπορούν ασφαλέστερα να οριστούν, φυσικά, αν κριτήριό μας είναι η πύκνωση-αραίωση, ή η σημαντική διαφοροποίηση των ενδείξεων που φανερώνουν τον διάλογο του Νεοέλληνα λογοτέχνη, και των συνθηκών της παραγωγής του, με την ακριτική ποίηση και τον κόσμο της. Θα μπορούσαμε να πούμε,

3. Παρόλο που οι αντίστοιχες βιβλιογραφικές στήλες του περιοδικού *Byzantinische Zeitschrift* παρακολουθούν —με πολλές ελλείψεις— τις λογοτεχνικές, λαογραφικές κ.ά. «επιβιώσεις» των κειμένων της υστεροβυζαντινής/πρωτονεοελληνικής γραμματείας στον νεότερο ελληνισμό, εξακολουθεί να λείπει τόσο η συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας όσο και η ικανοποιητική πραγμάτευση των ζητημάτων αυτών, σε αυτοτελείς δοκιμές ή μέσα στο πλαίσιο κριτικών εκδόσεων. Ακόμη και στις εξαιρέσεις (όπως, π.χ., στην έκδοση του Γ. Βελουδή, *Η Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνας*, Αθ. 1977, ή στις εκδόσεις του Στ. Αλεξίου, *Βισσέντσος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Αθ. 1980, 21985, και *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, ό.π., σημ. 2), η ανάλυση δεν είναι πλήρης ούτε προέρχεται από εξαντλητική διερεύνηση.

4. Για τα ζητήματα της σχέσης της «βυζαντινής» ακριτικής ποίησης με αντίστοιχο ή παράλληλο ανατολικό και δυτικό υλικό υπάρχει αρκετή προεργασία (βλ., κυρίως, Beck, ό.π., σημ. 2). Ωστόσο, και εδώ λείπει μια σφαιρική αντιμετώπιση των προβλημάτων που θέτουν οι μεταμορφώσεις ή οι «απηχήσεις» της ακριτικής ποίησης στην περίοδο 13ου αιώνα κ.ε., από τη Φλάνδρα ως τη Ρωσία και την αραβική και τουρκική Ανατολή.

5. Η πλήρης παρακολούθηση και ανάλυση της επιστημονικής, φιλολογικής και κριτικής τύχης της βυζαντινής ακριτικής ποίησης στον νεότερο ελληνισμό αποτελεί ένα ιδιαίτερο, μείζον ζήτημα, που δεν έχει διερευνηθεί σε ξεχωριστή μονογραφία, όπως θα έπρεπε. Στην ανακοίνωση αυτή, οι ελάχιστες σχετικές νύξεις γίνονται μόνον όπου υπάρχει σαφέστερη εξάρτηση με αντίστοιχα λογοτεχνικά φαινόμενα.

λοιπόν, ότι οι χρονικές φάσεις, μέσα στις οποίες, με βραδύτερους ή ταχύτερους ρυθμούς, μορφοποιούνται οι νεοελληνικές λογοτεχνικές τύχες του ακριτικού υλικού, είναι:

Πρώτα, η περίοδος μέσα του 12ου-δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Μέσα στη φάση αυτή, που καλύπτει την πρώιμη περίοδο της νεοελληνικής γραμματείας πριν και μετά την Άλωση, ως την εντατικότερη πνευματική στροφή προς τα δυτικά «φώτα», ολοκληρώνεται η διαμόρφωση και διάδοση των ποικίλων χειρόγραφων παραλλαγών του *Διγενή Ακρίτη*, ενώ εξαπλώνονται, διευρύνονται θεματικά και εκφραστικά, και κάποτε παραμορφώνονται, τα συντομότερα Ακριτικά τραγούδια. Οι πρώτες ρητές και έμμεσες μνείες προσοχής, αξιοποίησης, αλλά και αντίδρασης νεότερων επώνυμων και ανώνυμων ποιητών απέναντι στη βυζαντινή ακριτική ποίηση και τα πρόσωπά της απαντούν ήδη στην περίοδο αυτή.

Κατόπιν, τα εκατό περίπου χρόνια από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα (περ. 1770) ως το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (περ. 1875). Η φάση αυτή εγκαινιάζεται με την πρώτη επίσημη «ανακάλυψη» του *Διγενή Ακρίτη* από αξιόλογο συγγραφέα του νεότερου ελληνισμού, συνεχίζεται με τη βαθμιαία, αλλά γενικά ανεπίγνωστη, σε ό,τι αφορά τον όγκο και τη σημασία του υλικού, ανίχνευση της ακριτικής ποίησης, και καταλήγει σε μια ευρύτερη, αλλά ακόμα εντελώς αποσπασματική, έντυπη δημοσιοποίησή της στο ευρωπαϊκό και το ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Στη συνέχεια, η περίοδος περ. 1875-1922. Εδώ αρχίζει και προχωρεί, σε σημαντικό βαθμό, η γνωριμία της ελληνικής και διεθνούς επιστήμης και των συγγραφέων του νεότερου ελληνισμού με τα κείμενα του *Διγενή Ακρίτη* και των Ακριτικών τραγουδιών, ενώ δοκιμάζονται και οι πρώτες διεξοδικές δημιουργικές χρήσεις θεμάτων και «μύθων» της βυζαντινής ακριτικής ποίησης από λογοτέχνες και κριτικούς. Κατά τη φάση αυτή, η λογοτεχνική δραστηριότητα προϋποθέτει μια άμεση, και συχνά επίμονη έλξη και επενέργεια του ακριτικού υλικού.

Τέλος, τα χρόνια 1922 κ.ε. Στην περίοδο αυτή, οι προγενέστερες κατευθύνσεις των τυχών της ακριτικής ποίησης εμπλουτίζονται με νέα λογοτεχνικά δείγματα ή κριτικές επεξεργασίες, που φανερώνουν, όμως, στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, ένα δεύτερο, επιγονικό κύμα επίδρασης, ή έμμεση δράση του ακριτικού υλικού. Παράλληλα, παρατηρούνται και κάποιες παρεκκλίσεις από ορισμένες παλαιότερες λογοτεχνικές σαρκώσεις και ερμηνείες, που φαινόταν, πλέον, ύστερα από την ιδεολογική τους υπερφόρτιση ή εκτροπή, άχρηστες είτε απωθητικές: οι παρεκκλίσεις αυτές δεν έχουν κατορθώσει, πάντως, ως σήμερα, να οδηγήσουν σε συγκεκριμένες προοπτικές διαμόρφωσης μιας άλλης, εναλλακτικής ή «γονιμότερης» παράδοσης.

1. Οι σημαντικότερες σύγχρονες έρευνες για τη χρονολόγηση των πιο έγκυρων (και αρχαιότερων) από τις γνωστές παραλλαγές της επικής μυθιστορίας *Διγενής Ακρίτης* οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αρχική σύνταξη του έργου, σε γλώσσα δημώδη, ανάγεται στον 12ο αιώνα: η ίδια, ή μια ελαφρά υψηλότερη χρονολόγηση πρέπει να ισχύει για τα αρχαιότερα από τα (μικρότερα) Ακριτικά τραγούδια, όπως, π.χ., ο «Αρμούρης»⁶. Έτσι, σήμερα παρουσιάζονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι σημειωμένες και από παλαιότερα, αρχαιότερες ενδείξεις λογοτεχνικής δεξίωσης και επεξεργασίας των θεμάτων, της δράσης και στοιχείων του λεκτικού υλικού της ακριτικής ποίησης: οι πολύ πρώιμες —αν σχετίζονται και με κείμενα του *Διγενή Ακρίτη*— ενδείξεις των διδακτικών-σατιρικών *Προδρομικών* ποιημάτων του 12ου αιώνα, που συστοιχίζουν τον ποιητικό τύπο ήρωα των ανατολικών επαρχιών μιας παλαιότερης φάσης της ιστορίας της αυτοκρατορίας με τον κατεξοχήν λάτρη των πολεμικών περιπετειών και σταυροφορικών εξορμήσεων Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, καθώς και την ακριτική-απελατική δράση, με καθόλου επικές, αλλά κοινωνικές και εκκλησιαστικές καταστάσεις της απομυθιοποιημένης πρωτεύουσας, είναι το πρώτο στοιχείο που δείχνει αναντίρρηση τη γόνιμη επιρροή του ακριτικού υλικού στην υπόλοιπη δημώδη ποίηση της εποχής, και τις δυνατότητες εκτροπής της μορφής και του κόσμου των Ακριτών προς κατευθύνσεις παραβολικές-εγκωμιαστικές ή σατιρικές-παρωδιακές⁷.

Οι υπόλοιπες ενδείξεις της περιόδου ως την 'Αλωση δεν είναι λιγότερο αξιοσημείωτες, αν και εμφανίζονται συνήθως λιγότερο άμεσες από ό,τι οι πρώτες ρητές αναφορές. Η σημασία τους έγκειται στην κατάδειξη μιας σοβαρής, σε έκταση και βάθος, επενέργειας της θεματικής δομής, του τόνου και στοιχείων ύφους της ακριτικής ποίησης πάνω σε μια σειρά κειμένων που δεν έχουν πάντοτε συγγενή ειδολογικά χαρακτηριστικά⁸. Ενδιαφέρον είναι ότι τα δραστικότερα παραδείγματα έχουν να κάνουν, όπως και στη «σάτιρα κατά των

6. Βλ., κυρίως, τις εξαιρετικές μελέτες του Αλεξίου, που κορυφώνονται στην πρόσφατη έκδοση του *Διγενή Ακρίτη* της παραλλαγής Εσχοριάλ, και του «Αρμούρη», ό.π., σημ. 2.

7. Διεξοδικότερος λόγος για τις σχέσεις αυτές, που είχαν σημειωθεί και παλαιότερα, γίνεται από τους G. Morgan, *Cretan Poetry: Sources and Inspiration*, *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960) 248-9, Α. Χατζή, *Αθηνά* 54 (1950) 146-8, και Αλεξίου, *Ακριτικά...*, Ηράκλειο 1979, σ. 79, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, ό.π., σημ. 2, σ. ρκβ'-ρκδ'.

8. Μια πληρέστερη ανίχνευση των σχετικών έργων μπορεί να ξεκινήσει και από το λεξιλογικό υλικό που δίνουν ειδικά λεξικά, όπως, π.χ., το *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. 1-9 (συνεχίζεται), Θεσσαλονίκη 1968-1985, του Ε. Κριαρά: λήμματα *ακρίτης*, *απελάτης*, αλλά και *άγουρος*, *-ίτσης*, *βήγλα*, κ.ά. πολλά. Δυστυχώς, η μη συμπερίληψη, στο λεξικό αυτό, κυρίων ονομάτων και τα λάθη-παραδρομές (στο λήμμα *ακρίτης*, π.χ., λείπει η παραπομπή στον γνωστό στ. III 400y των *Προδρομικών*) δεν επιτρέπουν την ασφάλεια των σχετικών αναζητήσεων.

ηγουμένων» των *Προδρομικών*, με παρωδιακή εκτροπή: δύο περίπου αιώνες ύστερα από τα *Προδρομικά*, και σε ένα άλλο απομυθοποιημένο αστικό κέντρο, το Κάστρο της Κρήτης, ο Στέφανος Σαχλίκης προχωρεί σε μια τολμηρή εκτροπή της επικής ύλης («Έπαινος της Ποθοτσουσουινιάς») και σε μια σατιρική ιχνηλάτηση της «βαθιάς Κρήτης» της υπαίθρου («Αυτοβιογραφία»)⁹. Αλλά ο ηρωικός κόσμος και η εκφραστική δυναμική της ακριτικής ποίησης ανιχνεύονται και σε πολλά άλλα έργα: ανάμεσά τους, η επική και ερωτική-ιπποτική μυθιστορία *Διήγησις Αχιλλέως* του 14ου αιώνα, όπου η σύνθεση της προσωπικότητας και των κατορθωμάτων του κύριου ήρωα, ενός Αχιλλέα των υστεροβυζαντινών χρόνων, δεν θα ήταν ίσως δυνατή χωρίς την ύπαρξη του «μύθου» του Διγενή Ακρίτη ή άλλων προσώπων της ηρωικής ποίησης, μολονότι, καταπώς το θέλει η εποχή, το βυζαντινό ποιητικό πρόσωπο δεν βρίσκεται σε αντιπαράθεση και διάλογο απέναντι στον αραβικό ή σελτζουκικό/ισλαμικό κόσμο, αλλά κυρίως απέναντι στον «ομόθρησκο» δυτικοευρωπαϊκό-εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η σχέση *Διγενή Ακρίτη* και Ακριτικών τραγουδιών με την ερωτική-ιπποτική μυθιστορία του *Λίβιστρου* (14ος αιώνας ή γύρω στα 1400): προχωρημένη αφομοίωση και αξιοποίηση ορισμένων κοινωνικοανθρωπολογικών όρων της ακριτικής ποίησης, καθώς επίσης και συνειδητή χρήση-

Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας συγκεντρώνεται από τον Αλεξίου, *Ακριτικά...*, ό.π., σημ. 7, σ. 79-83, και *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, σ. ρκδ' κ.ε., αν και αφετηρία του μελετητή είναι σχεδόν αποκλειστικά ο *Διγενής Ακρίτης* της παραλλαγής Εσκοριάλ. Παράλληλα, μένει να προωθηθούν και άλλα ερωτήματα της έρευνας, όπως, π.χ., οι απηχήσεις της ακριτικής ύλης ή/και του *Διγενή Ακρίτη* σε έργα της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας του 12ου αιώνα κ.ε. (π.χ., στον σατιρικό *Τιμαρίωνα*), ή η σχέση της μυθιστορίας του *Διγενή Ακρίτη* με την παραγωγή του Θεόδωρου Μελιτηνιώτη (14ος αιώνας): η συζήτηση οδήγησε σε αντιδιαμετρικά αντίθετες απόψεις (βλ., πρόχειρα, τη βιβλιογραφία του Beck, ό.π., σημ. 2, σσ. 69, 125). Χρήσιμες μαρτυρίες παράλληλων φαινομένων μη λογοτεχνικής απήχησης θα μπορούσε να δώσει και η διερεύνηση άλλων πηγών της εποχής, πράγμα που δείχνει, π.χ., η καταγραφή των E. Trapp κ.ά., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 κ.ε. (ονόματα κτηματιών, παροίκων και ιδιοκτητών σπιτιών στη Χαλκιδική και την Κωνσταντινούπολη, 1319-1409: *Ακρίτης, Ακρίτανα, Ακριτώ*): επίσης, η ανίχνευση μεταγενέστερων ονομάτων, (όπως, π.χ., του αγιογράφου Διγενή Ξένου, τέλη 15ου αιώνα, κ.ά.).

9. Βλ., κυρίως, Morgan, ό.π., σημ. 7, σ. 478, 247-9, Αλεξίου, *Ακριτικά...*, ό.π., σημ. 7, σ. 83, και *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, ό.π., σημ. 2, σ. ρκς'· οι επισημάνσεις αφορούν μόνο τον «Έπαινο της Ποθοτσουσουινιάς» (περ. 1370) και όχι και την οψιμότερη «Αυτοβιογραφία» (περ. 1382-1390, βλ. A. F. van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, *Θησαυρίσματα* 17, 1980, 74-5): ωστόσο, δύσκολα θα έβλεπε κανείς, χωρίς την προϋπόθεση της γνώσης της ακριτικής ποίησης, το ειδικό χρώμα των περιγραφών της ζωής, των διασκεδάσεων και των συμπλοκών των «άξεστων» χωρικών του Σαχλίκη (έκδ. Παπαδημητρίου, κυρίως στ. 226-245: «Σύρνουν ματσούκες και ραβδιά και εβγάνουν τα μαχαίρια/.../αμ' όντε πιούσι το κρασίν ωσάν έν' μαθημένοι/ με 'πελατίκια και ραβδιά και ξεμαχαιρωμένοι, / πληγώνονται και χάνονται διατι ουδέν κατέχουν / ... / Τέτοια είναι των χωριατών οι συντροφές και η τάξι/ και εσύ, Χριστέ, σπού δύνεσαι, εσύ να τους πατάξης»).

επανάληψη συγκεκριμένων εικόνων-μοτίβων, και ομοιότητες φραστικές και λεξιλογικές¹⁰· ενδείξεις μικρότερες σε έκταση, αλλά εξίσου χρήσιμες για τη χαρτογράφηση μιας πλατιάς «περιοχής» λογοτεχνικών κειμένων, που φανερώνουν άμεση ή έμμεση γνώση της ακριτικής ποίησης, απαντούν και αλλού, μέσα στο διάστημα 14ος-16ος αιώνας: σε άλλες ερωτικές-ιπποτικές μυθιστορίες, όπως ο *Βέλθανδρος* και ο *Φλόριος* (στοιχεία λεξιλογικά-εκφραστικά)· σε έμμετρες ιστορικές διηγήσεις, από το *Χρονικόν του Μορέως* κ.ε. (στοιχεία λεξιλογικά)· σε διδακτικές σατιρικές διηγήσεις ζώων, όπως το *Συναξάριον* και η *Ριμάδα του Γαδάρου* (στοιχεία παρωδιακής εικονοποιίας που προωθούν την παράδοση των *Προδρομικών* και του *Σαχλίκη*)· σε αφηγήσεις διδακτικών ονείρων, όπως ο *Απόκοπος*, ή σε αφηγήσεις λυρικές, όπως στην *Αλφάβητο της Αγάπης* (εικονοπλαστικοί παραλληλισμοί)· σε πεζές περιπετειώδεις μυθιστορίες, όπως η *Διήγησις Αλεξάνδρου* (στοιχεία λεξιλογικά, που συνάπτουν, με τρόπο αρκετά ενδιαφέροντα, την *Ιλιάδα* και τους πολέμους του Μεγαλέξανδρου με τις απελατικές και ακριτικές περιπέτειες), κ.α.¹¹.

Ήδη, όμως, με το τελευταίο αυτό κείμενο έχουμε φτάσει στις αρχές του 16ου αιώνα. Η γλωσσική και, ιδίως, η μετρική μορφή των αρχαιότερων παραλλαγών του *Διγενή Ακρίτη*, καθώς και η περιορισμένη έκταση των Ακριτικών τραγουδιών, ήταν ασφαλώς μερικοί από τους παράγοντες που δεν επέτρεψαν τη συμπερίληψη των έργων αυτών στο «σώμα» των πρώτων εντύπων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που διαμορφώνεται στη Βενετία κατά τις αρχές του 16ου αιώνα και προβάλλει, σε συντριπτικό ποσοστό, ομοιοκατάληκτα και συνήθως σύγχρονα, ή «συγχρονισμένα» εκφραστικά, έργα¹². Παρόλο

10. Για τις σχέσεις *Διηγήσεως Αχιλλέως* και *Λιβιστρου* με την ακριτική ποίηση βλ. τη βιβλιογραφική συνόψιση του Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, ό.π., σημ. 2, σ. ρκδ'-ρκε'· η διεξοδική ανάλυση της *Καραγιάννη*, ό.π., σημ. 2, σ. 225 κ.ε., για τον *Λιβιστρο*, εξακολουθεί να είναι χρήσιμη, παρόλο που τα τελικά συμπεράσματά της δεν είναι πειστικά.

11. Οι ενδείξεις μπορούν να πολλαπλασιαστούν, αν εξεταστούν αναλυτικότερα οι αφηγήσεις που προσφέρει το λεξικό *Κριαρά*, ό.π., σημ. 8 (από το *Χρονικόν του Μορέως* ως τα *Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα* του Κορωναίου).

Οι σημειωμένες ενδείξεις σχολιάζονται κυρίως από τον Αλεξίου, *Ακριτικά...*, ό.π., σ. 82-3, και *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης...*, σ. ρκε'-ρκε'. Περισσότερο αβέβαιες οι σχέσεις *Μπεργαδή* και *Χούμνου* με το ακριτικό υλικό.

Τα στοιχεία της πεζής *Διηγήσεως Αλεξάνδρου* του γφ της Βιέννης (2. δεκαετία του 16ου αιώνα) χρειάζεται, ίσως, να τονιστούν περισσότερο, γιατί αποτελούν, ως ένα βαθμό, αντίβαρο της αντίστροφης «επίδρασης» του θεματικού υλικού για τον Αλέξανδρο πάνω στον *Διγενή Ακρίτη*, που έχει διερευνηθεί κυρίως από τον Βελουδή, ό.π., σημ. 3.

12. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Αλεξίου, ό.π., σημ. 2, σ. ρκζ'. Για την έντυπη παραγωγή της εποχής χρήσιμες εξακολουθούν να είναι οι (συνοπτικές) παρατηρήσεις του Λ. Πολίτη, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica. Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e Problemi...*, τ.

που οι επιπτώσεις του φαινομένου αυτού δεν έχουν ακόμα σταθμιστεί ικανοποιητικά από τη γραμματολογική και κριτική έρευνα, ο «αποκλεισμός» της ποιητικής ακριτικής ύλης από το τυπογραφικό-αναγνωστικό κύκλωμα του νεοελληνικού εντύπου λαϊκής κυκλοφορίας και κατανάλωσης φαίνεται να έχει καιρία, αρνητική συμβολή στη διάδοση, τουλάχιστον μέσω του γραπτού λόγου, της αρχαιότερης, βυζαντινής ακριτικής παραγωγής και στη συνειδητοποίηση των ειδικών ιστορικών και πολιτισμικών όρων της επικής αυτής ύλης.

Φυσικά, δεν μπορεί να υποτιμηθεί εντελώς η συνεχιζόμενη —σ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο ως και τον 19ο, ίσως, αιώνα— ζωτικότητα της προφορικής διάδοσης (αρχικά, μάλλον, στην ανατολική περιφέρεια: Πόντος, Κύπρος, και αργότερα, πολύ πρώιμα όμως, στην Κρήτη και σε πολλές άλλες νησιωτικές και ηπειρωτικές περιοχές)¹³: επίσης, η έντονη ενασχόληση λόγιων διασκευαστών ή απλών φορέων της προφορικής παράδοσης με την ανακαίνιση, επέκταση ή τροποποίηση των παλαιότερων κειμένων ή/και τραγουδιών, πρακτική που συνεχίζεται τουλάχιστον ως τα τέλη του 17ου αιώνα και είναι κυρίως ο παράγοντας που οδηγεί στις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους μορφές του *Διγενή Ακρίτη* (ανομοιοκατάληκτες, ομοιοκατάληκτη, πεζή)¹⁴ και στη θεματική και εκφραστική διεύρυνση ή «αλλοίωση» των μικρότερων αφηγηματικών Ακριτικών τραγουδιών: η ομοιοκατάληκτη διασκευή του *Διγενή Ακρίτη* στο χφ της Οξφόρδης (1670), π.χ., πρέπει να είναι η τελευταία, χρονικά, ολοκληρωμένη προσπάθεια για δημιουργική μετάπλαση του συνόλου της

2, Firenze 1977, σ. 443-82· βλ. και Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Απόκοπος. Απολλώνιος. Ιστορία της Σωσάνης*, Αθ. 1982.

13. Για την κυριότερη βιβλιογραφία βλ. Beck, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 49 κ.ε., Μάκη, *Δημοτικά Τραγούδια Ακριτικά*, *ό.π.*, σημ. 2, Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, σ. ρκζ' κ.ε. Λείπει, ακόμα, μια νεότερη παρουσίαση-μελέτη των Ακριτικών τραγουδιών, κατά το πρότυπο, π.χ., των αντίστοιχών τόμων για το δημοτικό τραγούδι που έχουν ήδη κυκλοφορήσει ή ετοιμάζονται στις αθηναϊκές εκδόσεις «Ερμής» (σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη»: παραλογές, κλέφτικα, της Ξενιτιάς, της αγάπης).

14. Για τη χειρόγραφη παράδοση της μυθιστορίας βλ., κυρίως, τη βιβλιογραφία των Beck, Καραγιάννη, Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, καθώς και τις παρατηρήσεις της έκδοσης E. Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, Wien 1971, και του Λ. Πολίτη, *Digenis Akritas. A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine*, *Scriptorium* 27 (1973) 327-51.

Οι νεότερες παραλλαγές του *Διγενή Ακρίτη* είναι καιρός να μελετηθούν συστηματικότερα, ιδιαίτερα από την άποψη της δημιουργικής «ανακαίνισης» του έργου, και όχι μόνο ως δείγματα «εκφυλισμού» ή «παρανοήσεων» των παλαιότερων μορφών. Εννοείται πως η «ποιητική» όλων των κειμένων της ακριτικής ποίησης παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, ζητούμενο της κριτικής έρευνας· βλ. και Ε. Γ. Καψωμένου, *Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι. Η αισθητική, ο μύθος και η ιδεολογία του*, Ρέθυμνο 1978, σ. 57-76, Γ. Κεχαγιόγλου, Η λογική της διήγησης στα βυζαντινά δημώδη αφηγηματικά κείμενα: Προβλήματα μεθόδου, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3 (1982) 267-76.

βυζαντινής επικής μυθιστορίας, και έρχεται να προστεθεί ομαλά στο πλούσιο ήδη σύνολο των ριμαρισμένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών μυθιστοριών, από τον *Αλέξανδρο*, τον *Βελισάριο* και τον *Ιμπέριο* ως τον βενετοκρατητικό *Ερωτόκριτο*. Η ευνοϊκή αυτή περιρρέουσα ατμόσφαιρα εξηγεί, άλλωστε, και έναν ακόμη, δραστικό παροιμιομυθικό ονοματισμό του επιφανέστερου λογοτεχνικού ακριτικού προσώπου, του Διγενή, σε ένα έργο που μετέχει ταυτόχρονα και στην ποίηση και στο θέατρο με επικαιρική θεματική, στον *Φορτουνάτο* του Φόσκολου (1655)¹⁵: ο ομώνυμος σατιρικός και πικρόχολα ειρωνικός στιγματισμός του καυχηματία καπετάνιου Τζαβάρλα μέσα στο πολιορκούμενο (από το νέο, οθωμανικό τουρκικό «πρόσωπο» του «προαιώνιου» ισλαμικού αντίποδα) Μεγάλο Κάστρο δεν συνεχίζει απλώς την απομυθοποιητική λειτουργία της σάτιρας των *Προδρομικών*, αλλά απηχεί και μια ευρύτερη μέριμνα της εποχής που αρχίζει με την πεζή διασκευή του Μελέτιου Βλαστού (1632) και τελειώνει με τη διασκευή του Ιγνάτιου Πετρίτη.

Πέρα από τον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα εκτενή χειρόγραφα-προφορικά λογοτεχνικά έργα, όπως τα κείμενα του *Διγενή Ακρίτη*, και στα αντίστοιχα έντυπα best-seller, που χρειάζεται να μελετηθεί συστηματικότερα από την έρευνα, αρκεί εδώ να θίξουμε ένα ακόμη ουσιαστικό ζήτημα: την ενδεχόμενη οργανική ή έμμεση σχέση των Ακριτικών τραγουδιών με άλλες κατηγορίες δημοτικού τραγουδιού¹⁶. Η συμπερίληψη ενός Ακριτικού τραγουδιού μέσα στην αρχαιότερη χειρόγραφη ανθολόγηση δημοτικών τραγουδιών που γνωρίζουμε (περ. 1650-1670)¹⁷ δεν υποδηλώνει μόνο την παράλληλη προς τη δραστηριότητα των διασκευαστών του *Διγενή Ακρίτη* τύχη της υπόλοιπης

15. Η μνεία είναι πιθανόν ότι προέρχεται από Ακριτικό τραγούδι γνωστό στην Κρήτη, τίποτε όμως δεν αποκλείει σχέση με κείμενο του *Διγενή Ακρίτη* (βλ., πάντως, και την κατηγορηματικά αντίθετη άποψη του Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, σ. ρκς', σημ. 214): η κυκλοφορία κειμένων του *Διγενή Ακρίτη* στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου κατά τον 17ο αιώνα είναι μάλλον βεβαιωμένη, αν και τα ακριβή προσωπογραφικά και γεωγραφικά στοιχεία που αφορούν τις νεότερες διασκευές της μυθιστορίας δεν έχουν ακόμα προωθηθεί ικανοποιητικά.

Στον γενικά ανεπαρκή σχολιασμό της νεότερης έκδοσης της κρητικής κωμωδίας (Α. Vincent, *Μάρκου Αντόνιου Φόσκολου, Φορτουνάτος*, Ηράκλειο 1980) το χωρίο Γ 776 δεν συζητείται.

16. Η ιστορική, μορφολογική και «ποιητική» συνεξέταση του υλικού, σε συλλογές δημοτικών τραγουδιών και σε ποικίλα μελετήματα, δεν έχει βιβλιογραφηθεί σε αυτόνομο δημοσίευμα. Η μονογραφία του R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, Cambridge 1980, και άλλα μελετήματα του ίδιου ερευνητή, περιέχουν ορισμένες ωφέλιμες παρατηρήσεις.

17. Πρόκειται για το γφ Ιβήρων 1203 (Athous 532-3). Βλ. B. Bouvier, *Volkslieder aus einer Athos-Handschrift des 17. Jahrhunderts, Probleme der neugriechischen Literatur*, τ. 3, Berlin 1960, σ. 21-6, και *Δημοτικά τραγούδια από χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων*, Αθ. 1960 (βλ. και τις πρόσθετες παρατηρήσεις της βιβλιοκρισίας του Στ. Κυριακίδη, *Ελληνικά* 17, 1962, 419-28).

ακριτικής ποίησης· τονίζει και τη συνύπαρξη και τον συγχρονισμό, στο επίπεδο του δέκτη, διάλογο αρκετών κατηγοριών δημοτικού τραγουδιού. Οι σχέσεις αυτές αξίζει να διερευνηθούν ιδίως προς την κατεύθυνση του κλέφτικου τραγουδιού, που ακμάζει στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Ωστόσο, ύστερα κυρίως από την κριτική του Αποστολάκη, η έρευνα μοιάζει να έχει εγκαταλείψει, πολύ βιαστικά και χωρίς την αναγκαία σε όλα τα επίπεδα ανάλυση, ορισμένες από τις αντιλήψεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα για τη σύνδεση του τύπου του Ακρίτη και του βυζαντινού «αγούρου», «απελάτη» κτλ. με τον τύπο του «παλικαριού», του κλέφτη και του αρματολού της Τουρκοκρατίας, καθώς και για τη «συνέχεια» των δύο αντίστοιχων κατηγοριών λαϊκής ποίησης¹⁸. Το ζήτημα χρειάζεται να ξαναθεθεί, όχι όμως ιστορικά ή κοινωνικοανθρωπολογικά (λίγοι αμφισβητούν σήμερα τις μεγάλες διαφορές των δύο κατηγοριών, όπως και την απαραίτητη διαστολή ανάμεσα στην κύρια ποιητική «όψη» τους, αφηγηματική και λυρική αντίστοιχα), αλλά με έμφαση στον εκφραστικό διάλογο και τα πολλαπλά σημεία συμβολής των Ακριτικών και των κλέφτικων τραγουδιών, σε εποχές όπου η προφορική δημιουργία εξακολουθεί να είναι δραστική στον ελληνικό χώρο¹⁹.

Η ανίχνευση των «μνημείων» του προφορικού λόγου (τραγούδια, παραδόσεις, παραμύθια, παραβολικές-παροιμακές φράσεις, τοπωνύμια κτλ.), του λαϊκού παραδοσιακού θεάτρου²⁰ και της τέχνης (ανάγλυφα, κεραμική κτλ.),

18. Οι αντιλήψεις αυτές, που αθροούνται κυρίως στα μελετήματα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (Ν. Πολίτης, Παλαμάς, κ.ά.), παρουσιάζουν, παρά τα τρωτά τους σημεία, ορθές επιστημονικές, που δεν έχουν αρθεί ούτε και ύστερα από την κριτική του Αποστολάκη και των νεότερων συνεχιστών του.

Εντύπωση προκαλεί, π.χ., η απουσία οποιασδήποτε σχετικής ουσιαστικής συζήτησης στο βιβλίο του Α. Πολίτη, *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθ. 1973, που παρουσιάζει πολλά κενά στα μη «ιστορικά» και «κοινωνιολογικά» μέρη του.

19. Η διερεύνηση του ιδεολογικού-εκφραστικού διαλόγου της ακριτικής ποίησης με άλλες κατηγορίες δημοτικού τραγουδιού, μέσω μιας δομικής ανάλυσης κατά τη μέθοδο του Α. J. Greimas, επιχειρήθηκε ήδη από τον Ε. Γ. Καψωμένο, *ό.π.*, σμ. 14.

20. Για τον προσανατολισμό στο σχετικό υλικό βλ. την εποπτική βιβλιογραφία του Δ.Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθ. 1977, και τις σποραδικές επιστημονικές των ακριτικών και άλλων μελετών, στην Ελλάδα και την Κύπρο (συλλογές έμμετρων και πεζών κειμένων, λαογραφικής ύλης, ονομάτων, τοπωνυμίων, κτλ.) από τις πιο πρόσφατες παρατηρήσεις, βλ. την αναφορά στο πέραςμα ακριτικής ύλης σε παραμύθια, Μ. Ι. Μανούσακα - W. Puchner, *Die vergessene Braut...*, Wien 1984, σ. 152, και σε τοπωνύμια, Αλεξίου, *ό.π.*, σμ. 2, σ. ρλγ'.

Σημειώνω ότι οι πρωιμότερες, ίσως, επιστημονικές της πάνδημης και θετικής χρήσης του ονόματος «Διγενής» στον νεότερο ελληνισμό απαντούν ήδη στη συλλογή του Γ. Ευλάμπιου, *Ο Αμύραντος...*, Πετρούπολη 1843, σ. 26-8 (θωπευτικές επικλήσεις σε μικρά αγόρια: «μάτια μου, φως μου, Διγενή μου»· έκφραση: «χαϊδεύει το Διγενή της», που αποτελούν μια χρήσιμη αντίστιξη απέναντι στις σατιρικές-αρνητικές λογοτεχνικές χρήσεις της περιόδου 12ος-17ος αιώνας).

ήδη από μια πολύ πρώιμη βυζαντινή εποχή²¹, θα μας οδηγούσε και σε πολλές άλλες ενδείξεις για τις τύχες της ακριτικής ποίησης μέσα στον νέο ελληνισμό. Το συμπληρωματικό αυτό υλικό, που καλύπτει τον χώρο από τα κράσπεδα της «λογοτεχνικότητας» ως τις μη λογοτεχνικές χρήσεις του λόγου, και ως άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και μη καλλιτεχνικά στοιχεία πολιτισμού, είναι, κατά τεκμήριο, γνωστό, μα όχι ταξινομημένο ούτε πάντοτε σχολιασμένο. Σε μια σφαιρικότερη εξέταση των τυχών της ακριτικής ποίησης και του ιστορικού φαινομένου των Ακριτών, πάντως, που ξεφεύγει από τα όρια του σχεδιάσματος αυτού, τούτο το συμπληρωματικό υλικό πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

2. Η επιστημονική διερεύνηση των τυχών της ακριτικής ποίησης κατά τη δεύτερη περίοδο που διακρίναμε στην αρχή του σχεδιάσματος αυτού εμφανίζει αρκετή καθυστέρηση και ορισμένες σκοτεινές ζώνες. Σχολιασμένες, φυσικά, είναι ορισμένες από τις σημαντικότερες ενδείξεις: γύρω στα 1770, η ποιότητα του *Διγενή Ακρίτη*, αλλά και οι περιοριστικές συνθήκες για τη γνωριμία του από το εγγράμματο κοινό του αρχόμενου νεοελληνικού Διαφωτισμού, επιστημαίνονται εύστοχα από έναν αντιπροσωπευτικό συγγραφέα της εποχής, τον πολυγράφο, φιλοπερίεργο εγκυκλοπαιδιστή ποιητή Καισάριο Δαπόντε. Η παρέκβαση του στο ζήτημα της λογοτεχνικής τύχης και της επιθυμητής «αξιοποίησης» της επικής βυζαντινής μυθιστορίας απαντά στο ανέκδοτο έργο του *Βίβλος Βασιλειών*, μια έμμετρη βυζαντινή ιστορία, και στο κεφάλαιο που αφορά τη βασιλεία του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944): σύντομη περιγραφή του περιεχομένου, αναφορά στη χειρόγραφη παράδοση, κολακευτική σύγκριση του *Διγενή Ακρίτη* (του *Βασίλη*) με κορυφαίες εκδοτικές επιτυχίες του 18ου αιώνα (*Ερωτόκριτος*, *Ερωφίλη*, *Σωσάννα*), προβολή της απραγματοποίητης, τελικά, επιθυμίας του ίδιου να προσθέσει τον εαυτό του, τελευταίο, στη σειρά των διασκευαστών και δημιουργικών ανακαινιστών της βυζαντινής μυθιστορίας και να αναλάβει την πρώτη έντυπη έκδοση του *Διγενή Ακρίτη* στη Βενετία²².

Η συζήτηση για την απουσία ακριτικών θεμάτων από το θέατρο σκιών (παρόλο που το μοτίβο της δρακοντοκτονίας, ανεξάρτητα από την προέλευσή του, αποτελεί σημείο συμβολής) θα πρέπει, πάντως, να πάρει σοβαρά υπόψη την παρουσία ολοκληρωμένης επίδρασης του επεισοδίου της αρπαγής της γυναίκας του *Διγενή* στο λαϊκό παραδοσιακό θέατρο των «Μωμόγερων» του Πόντου (βλ. Χρ. Σαμουηλίδη, *Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου*, Αθ. 1980, *passim*, και κυρίως σ. 97, 137-9, 206, 214, 223-5· εκεί και ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τις τύχες του τυπολογικού παράλληλου του *Διγενή*, του Κιόρογλου).

Για την απουσία στον Καραγκιόζη βλ. Γρ. Σηφάκη, *Η παραδοσιακή δραματολογία του Καραγκιόζη*, Αθ. 1984, σ. 70-2, Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, σ. ρκζ', σημ. 216.

21. Πέρα από τη βιβλιογραφία των Beck, Μάχη, *ό.π.*, σημ. 2, βλ. τις χρήσιμες διευκρινίσεις του Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, σ. ρλα'-ρλγ'.

22. Για τις αναφορές αυτές του Δαπόντε (που έχει «προσέξει» και πολλά άλλα έργα της βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας, έχει αποθησαυρίσει σε χειρόγραφα του δημοτικά

Πάντως, παρόλο που η αρχή της περιόδου αυτής φαίνεται να διαθέτει τις προϋποθέσεις για μια αισθητή διεύρυνση της εμβέλειας του ακριτικού υλικού και για την έναρξη της επίσημης επαφής του όγκου του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με το κείμενο της μυθιστορίας, η συνέχειά της εμφανίζει μια διαφορετική τροπή. Το ενδιαφέρον του Δαπόντε δεν πρέπει να ξεπέρασε τον κλειστό κόσμο των όψιμων χειρόγραφων έργων της μοναστικής του περιόδου και, μέσα στις διψαλίες όσο και μονομερείς ζητήσεις του δυτικόπληκτου νεοελληνικού Διαφωτισμού, παρέμεινε μάλλον ως ένα ακόμη παράδειγμα «σπασμωδικής» πρώτης «ανακάλυψης» της φιλολογίας μας²³. Μάλιστα, μέσα στις επόμενες δεκαετίες, και ιδίως στις αρχές του 19ου αιώνα, οπότε ξυπνά το εντονότερο ενδιαφέρον των δυτικοευρωπαίων, κυρίως, περιηγητών, λαογράφων, λογοτεχνών και ανατολιστών για τη λαϊκή νεοελληνική ποίηση, η συνειδητοποίηση της ακριτικής ύλης ως ξεχωριστής κατηγορίας ποιητικού λόγου απουσιάζει. Πράγματι, οι προσπάθειες των πρώτων «συλλογέων-εκδοτών» αργούν πολύ να ξεκαθαρίσουν τη σύνθετη, αλλά ασαφή εικόνα που έδινε ήδη η ανθολόγηση του χφ Ιβήρων²⁴, ενώ η πορεία προς έναν «ορθολογικότερο» διαχωρισμό αργεί να επωφεληθεί από παράλληλες ευρωπαϊκές φιλολογικές ανακαλύψεις, όπως, π.χ., τη δημοσίευση στοιχείων για μια από τις ρωσικές διασκευές του *Διγενή Ακρίτη* (1800)²⁵.

τραγούδια, μύθους και ανεκδοτολογικές διηγήσεις, και σκεφτόταν επίσης μια λογοτεχνική ανάπλαση της ιστορίας του Σκεντέρμπεη) βλ., κυρίως, τις εύστοχες παρατηρήσεις του Λ. Πολίτη, *ό.π.* σημ. 14, σ. 330-2.

Οι γνωστές, αλλά και οι ανέκδοτες «ανακαινίσεις» άλλων έργων από τον Δαπόντε δεν δικαιολογούν, πάντως, μια παλαιότερη άποψη του Λ. Πολίτη, *L'épopée byzantine de Digenis Akritis. Problèmes de la tradition du texte et des rapports avec les chansons akritiques. Atti del Convegno Internazionale sul tema: La poesia epica e la sua formazione*, Roma 1970, σ. 581: «Au XVIIIe siècle, Kaisarios Dapontès a eu l'intention de le «composer en vers», de le transcrire, c'est-à-dire, en ces vers plats que l'on connaît de sa plume: Dieu a protégé Digenis de cette nouvelle tribulation»: άλλωστε, ολόκληρο αυτό το χωρίο διαγράφηκε αργότερα, πάνω στο ελληνικό δακτυλόγραφο της ανακοίνωσης του Λ. Πολίτη, που μου το είχε εμπιστευθεί γύρω στα 1976.

23. Τον πρώτο όρο τον χρησιμοποιώ με την έννοια που καθιέρωσε το πρωτοποριακό άρθρο του Α. Αγγέλου, *Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του Ερωτοκρίτου*, *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6 (1953) 145 κ.ε. Μια πρόσφατη εφαρμογή του δεύτερου βλ. στη διατριβή του Α. Πολίτη, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθ. 1984 (το πρώτο μέρος της εργασίας, και ιδιαίτερα το κεφ. 3, σ. 63-83, μονομερές, καθώς δεν συνεξετάζονται οι συναφείς προσπάθειες Ελλήνων κατά τον 18ο αιώνα, ενώ περισσότερες πληροφορίες χρειάζονταν και στις σ. 134 κ.ε.).

Χρήσιμο πανόραμα της περιόδου δίνει, εκτός από τα κλασικά βοηθήματα για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, και η εργασία της Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθ. 1978, σ. 49 κ.ε.

24. Βλ. παραπάνω, σημ. 17, και Α. Πολίτη, *ό.π.*, σημ. 23, σ. 134-5.

25. Βλ. Beck, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 67-8. Θα άξιζε να διερευνηθεί περισσότερο η ανέκδοτη

Ο δρόμος για την αποθησαύριση, τη μετάφραση, τον σχολιασμό και την έντυπη δημοσιοποίηση μεμονωμένων Ακριτικών τραγουδιών δεν ήταν απρόσκοπτος. Στον 2. τόμο της συλλογής Fauriel (1825 [=1824]) η συμπερίληψη δύο τραγουδιών που ανήκουν στο ευρύτερο φάσμα των Ακριτικών γίνεται χωρίς καμιά από τις απαραίτητες διευκρινίσεις, και μέσα σε συσσωματώσεις αμήχανες ή παραπλανητικές²⁶. Η σποραδική δημοσίευση ανεπίγνωστης ακριτικής ύλης πυκνώνει μόλις στα χρόνια 1843 κ.ε. (Ευλάμπιος, Kind, Ζαμπέλιος, Passow, κ.ά.)²⁷, ενώ ήδη ένα χρόνο νωρίτερα το ξένο φιλολογικό κοινό γνωρίζει αρκετά πράγματα για τον ρωσικό *Διγενή* από την αποσπασματική έκδοση Καραμζίν²⁸. Ωστόσο, η συνειδητοποίηση των διακριτικών χαρακτηριστικών της ακριτικής ποίησης θα ερχόταν, ίσως, δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από ό,τι τελικά έγινε, αν δημοσιευόταν στην ώρα της η τραγωδία του Πόντιου Περικλή Τριανταφυλλίδη *Οι φυγάδες της Τραπεζούντος*, που υποβλήθηκε εκπρόθεσμα στον πανεπιστημιακό ποιητικό διαγωνισμό του 1853 και δεν δημοσιεύτηκε παρά το 1870²⁹. Αλλά, φυσικά, στα χρόνια 1868-1873 τα πράγματα έχουν αρχίσει να ξεκαθαρίζουν οριστικά: τα κυπριακά κείμενα της συλλογής Σακελλάριου (1868), ο εντοπισμός χφ του *Διγενή Ακρίτη* από τον Πόντιο Σάββα Ιωαννίδη στην Τραπεζούντα (1868), οι επισημάνσεις του Σάθα (1873) επιτρέπουν τη ραγδαία στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την ειδική ενότητα της ακριτικής ποίησης³⁰.

Οι πρώτες επιδράσεις των αργόσυρτων αυτών «ανακαλύψεων» στο πλαίσιο της νεοελληνικής ρομαντικής λογοτεχνίας —που αναδεικνύει, παρά τις ισχυρό-

συλλογή (1784-1786) του Villoison, όπου και δύο Ακριτικά· βλ., πρόχειρα, Α. Πολίτη, *ό.π.*, σημ. 23, σ. 70.

26. Βλ. Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. 2, Paris 1825 [=1824], σ. 90, 140 («Ο βοσκός και ο Χάρος», «Η αρπαγή»).

27. Μένει να ερευνηθεί συστηματικότερα ο σταδιακός πολλαπλασιασμός των Ακριτικών τραγουδιών από τις παλαιότερες (Ευλάμπιος, 1843· Kind, *Anthologie*, 1844) ως τις νεότερες από τις συλλογές αυτές. Για τη γενικότερη βιβλιογραφία βλ. Δ. Α. Πετρόπουλου, Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών: 1771-1850, *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 8 (1953-4) 54-106, και Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια Εκλογή*, τ. 1, Αθ. 1962.

28. Βλ. Beck, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 67, και Π. Π. Καλονάρου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας...*, τ. 2, Αθ. 1941, σ. 257 κ.ε.

29. Βλ. Π. Μουλλά, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes, 1851-1877*, Paris, Université de Paris-Sorbonne, 1976, σ. 83-4, 287, 289· το έργο υποβλήθηκε πάλι, ξαναδουλεμένο, το 1868.

30. Βλ. Α. Α. Σακελλάριου, *Κυπριακά*, τ. 3, Αθ. 1868, Σ. Ιωαννίδη, *Ιστορία και Στατιστική Τραπεζούντος...*, Κωνσταντινούπολη 1870, Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 2, Βενετία 1873, σ. μς'-'ν' (όπου και άλλες πληροφορίες).

Για την κριτική-φιλολογική δραστηριότητα των χρόνων 1859-1866 (Σπ. Ζαμπέλιου, Μ. Büdinge, κ.ά.) βλ. και Καλονάρου, *ό.π.*, σημ. 28, σ. ιε'-'ιστ', Beck, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 58-60.

τερες ροπές της προς την αρχαιότητα, αρκετές μορφές και θέματα του μεσαιωνικού ελληνισμού, από τον Νικηφόρο Φωκά, τον Ιωάννη Τσιμισκή, τον Νικηφόρο Βρεννίου και τους Κομνηνούς ως τους δεσπότες της Ηπείρου, τους Έλληνες αντάρτες της Φραγκοκρατίας στην Κρήτη και τον υπόλοιπο νησιωτικό ελληνισμό, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον Σκεντέρμπεη— δεν έχουν ουσιαστικά μελετηθεί³¹. Ωστόσο, η έρευνα ενδέχεται να συναντήσει και άλλες έμμεσες ενδείξεις ή και εκλεκτικές συγγένειες, πέρα, π.χ., από τη ρητή μνεία μεσαιωνικού κλέφτη-αντάρτη «Διγενή» μέσα στο ώριμο αριστούργημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, στον επικούριο *Φωτεινό* (1879), μνεία που δεν είναι βέβαιο αν παραπέμπει σε συγκεκριμένο, άγνωστο στην ιστορική έρευνα, πρόσωπο της Τουρκοκρατίας (κάτι που θα ήταν πολύ ενδιαφέρον, και όχι μόνο ονοματολογικά) ή αν συγχωνεύει στον χαρακτηρισμό ενός αγωνιστή της Δυτικής Ελλάδας γνωρίσματα του Διγενή των Ακριτικών τραγουδιών ή και της επικής μυθιστορίας, που το όνομα και τα κατορθώματά του είχαν γίνει πια, το 1879, αρκετά γνωστά³².

3. Πράγματι, το 1875 το φιλολογικό κοινό διαθέτει τον *Διγενή Ακρίτη*, κατά την παραλλαγή του χφ Τραπεζούντας, στην παρισινή έκδοση των Σάθα και Legrand. Θα χρειαστεί να περάσουν, βέβαια, πάνω από πενήντα χρόνια (ως το 1928), για να συμπληρωθεί η μεμονωμένη δημοσίευση όλων των γνωστών σήμερα κειμένων της βυζαντινής μυθιστορίας και των περισσότερων Ακριτικών τραγουδιών³³. Ωστόσο, τα τριάντα περίπου χρόνια, από την επίσημη «γέννηση» του έντυπου *Διγενή Ακρίτη* ως το 1907/1910, είναι τα χρόνια εκείνα που θέτουν τις αναγκαίες συνθήκες και ορίζουν, για ολόκληρη σχεδόν την κατοπινή περίοδο ως σήμερα, τον ζωτικό χώρο των νεοελληνικών τυχών της ακριτικής ποίησης: τα λογοτεχνικά «πρόσωπα» της ποίησης αυτής μέσα στα γράμματά μας μορφοποιούνται, σχεδόν οριστικά, ως τις παραμονές της ένοπλης ρύθμισης του Μακεδονικού ζητήματος και της υβριδικής σάρκωσης της «Μεγάλης Ιδέας».

Η δημοσίευση των πρώτων κειμένων του *Διγενή Ακρίτη* συμπίπτει με την εμφάνιση και ανάπτυξη του «λαογραφικού κινήματος» και με τη στροφή προς μια συνειδητή αξιοποίηση του Βυζαντίου, που γίνεται πολύ συστηματικότερα από ό,τι στα χρόνια του αρχαϊστικού και καθαρεύοντος ρομαντισμού, χάρη στην

31. Το κενό της Ελληνικής Βιβλιογραφίας (1863 κ.ε.) καλύπτει ολόκληρη την περίοδο αυτή, και το πλούσιο παράλληλο υλικό των περιοδικών δημοσιευμάτων δεν έχει ακόμα συγκεντρωθεί και μελετηθεί.

32. Βλ. *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Φωτεινός* (επιμ. Γ. Π. Σαββίδη), Αθ. 1970, σ. 53, 73, και *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β΄, Ποήματα και Πεζά* (επιμ. Γ. Π. Σαββίδη-Ε. Τσαντσάνογλου), Αθ. 1981, σ. 223, 480.

33. Βλ., κυρίως, Beck, Αλεξίου, ό.π., σημ. 2.

έμφαση που δίνεται στα δημώδη κείμενα. Παράλληλα, η μαχητική εμφάνιση και η βαθμιαία επικράτηση του κινήματος του δημοτικισμού ενισχύει όχι μόνο την επιστημονική και κριτική διερεύνηση της μεσαιωνικής και μεταβυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας, αλλά και τις πρώτες λογοτεχνικές χρήσεις θεμάτων της. Στο «λαογραφικό κίνημα» και στη θεμελίωση πολλών άλλων κλάδων των «επιστημών του ανθρώπου» πρωτοστατεί ο Νικόλαος Πολίτης, ενώ τη στήριξη των νέων αντιλήψεων για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία αναλαμβάνουν να επενδύσουν λογοτεχνικά οι πολυάριθμοι εκπρόσωποι της λεγόμενης «Νέας Αθηναϊκής Σχολής» ή «Γενιάς του 1880». Από τον Πολίτη εκπορεύονται πολλές από τις προσπάθειες καταγραφής και σχολιασμού του προφορικού ακριτικού υλικού³⁴ και μερικές από τις πρώτες συγκροτημένες ιδεολογικές ερμηνείες της μορφής των Ακριτών και του Διγενή και του πνεύματος της ακριτικής ποίησης. Οι ερμηνείες αυτές δεν μπορούν παρά να εντάσσονται στο πλαίσιο του οράματος της ενσωμάτωσης του αλύτρωτου ελληνισμού και της εθνικής ολοκλήρωσης προς Βορράν και κυρίως προς Ανατολάς, και οδηγούν στη συμβολοποίηση και τον «μύθο» του Διγενή, που δεν είναι απλώς ο «ιδεώδης τύπος ήρωος» που συνδυάζει τις αρετές του Αχιλλέα, του Ηρακλή και του Αλέξανδρου, μα και το ζωντανό σύμβολο της «μακραίωνος και αλήκτου πάλης του ελληνικού προς τον μουσουλμανικόν κόσμον». Οι απόψεις του Πολίτη, που έχουν ήδη ολοκληρωθεί στις αρχές του 1907, με τον πολυσήμαντο πρωτανικό λόγο του «Περί του εθνικού έπους των νεωτέρων Ελλήνων»³⁵, συντονίζονται τα ίδια χρόνια με τις αντιλήψεις ολόκληρης σχεδόν της πρωτοποριακής και συνάμα κυρίαρχης ομάδας κριτικών και λογοτεχνών, που ζουν είτε στο εξωτερικό (όπως ο Ψυχάρης) είτε στο ελλαδικό κέντρο (όπως ο Κωστής Παλαμάς και οι σύγχρονοί του).

Στον Παλαμά ανήκουν οι πρώτες κορυφαίες ποιητικές μεταμορφώσεις της ακριτικής ποίησης και του «μύθου» του Διγενή και των Ακριτών³⁶. Κατά τον

34. Η ιστορία της λαογραφικής «εξόρυξης» της εποχής μένει να γραφτεί. Η εργασία της Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σημ. 23, σ. 91-110, δίνει ορισμένα στοιχεία του θεωρητικού πλαισίου, η διερεύνηση της συλλεκτικής και εκδοτικής δραστηριότητας, καθώς και η αξιοποίηση του διαθέσιμου αρχειακού και άλλου υλικού, είναι απαραίτητο να οδηγήσουν σε μια αναλυτική μονογραφία.

Ζητούμενη είναι, επίσης, η διεξοδική παρακολούθηση της συλλογής, ανακοίνωσης και συζήτησης των κειμένων της ακριτικής ποίησης, ως τουλάχιστον την κύρια επίσημη «τακτοποίησή» τους σε ιδιαίτερη κατηγορία (Ν. Πολίτη, *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού Λαού*, Αθ. 1914).

35. Βλ. και Ν. Πολίτη, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 1, Αθ. 1920, σ. 237-260.

36. Το μεγαλύτερο μέρος του πλουσιότατου υλικού μπορεί τώρα να ανιχνευθεί με τη βοήθεια των *Ευρετηρίων των Απάντων*, *ό.π.*, σημ. 1.

Αξιόλογη εργασία ταύτισης και (σύντομου) σχολιασμού γίνεται στη διατριβή του Κ. Γ.

Παλαμά, η καθαρά λογοτεχνική, αλλά ταυτόχρονα και γλωσσική-εθνική ποιότητα του *Διγενή Ακρίτη* και των Ακριτικών τραγουδιών επιτρέπει και επιβάλλει ως υπόθεση δημιουργικής εργασίας την άποψη ότι η βυζαντινή ακριτική ποίηση είναι ο πρώτος κρίκος της αλυσίδας που οδηγεί από το Βυζάντιο, μέσω του *Ερωτόκριτου*, στους μεγάλους ποιητές του 19ου αιώνα, τον Σολωμό και τον Βαλαωρίτη (και, φαντάζεται κανείς, στον ίδιο τον Παλαμά ως «συνεχιστή» τους). Παράλληλα, στη λυρική του συλλογή *Ύμνοι και Ανάπαιστοι* (1897), η μορφή του Διγενή υπηρετεί το διαχρονικό πέρασμα από την αρχαία Ελλάδα της Σαλαμίνας στους βυζαντινούς Έλληνες της Εφτάλοφης (Κωνσταντινούπολης) και από εκεί στους σύγχρονους Έλληνες του οδυνηρού Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897. Ο Διγενής «δεν χάνεται στα Τάρταρα / μονάχα ξαποσταίνει / στη ζωή ξαναφαίνεται / και λαούς ανασταίνει»³⁷. Μέσα από το τριμερές σχήμα της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα (Αρχαιότητα-Μεσαίωνας/Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός)³⁸ ο Παλαμάς εγκαινιάζει, στη λογοτεχνία, το ιδεολόγημα της ταύτισης Ακρίτη και ψυχής του ελληνισμού, καθώς και την «παλιγενετική» και «αντιστασιακή» ερμηνεία του Διγενή, χρησιμοποιώντας όρους που μπορούμε να πούμε ότι επιβίωσαν δραστικά ως χθες ακόμα, αν σκεφτούμε το γνωστό στρατιωτικό εμβατήριο: «Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει / δεν τη σιάζει φοβέρα καμιά, / μόνο λίγο καιρό ξαποσταίνει / και ξανά προς τη δόξα τραβά».

Οι δημιουργικές χρήσεις του ακριτικού υλικού στον Παλαμά είναι, πάντως, πολύ πιο ενδιαφέρουσες και σύνθετες από τις ποιητικές του αντιδράσεις της «τρομερής χρονιάς» 1897. Εκτός από τα πολύ σημαντικά κριτικά κείμενα και άρθρα του³⁹, η παρουσία της ακριτικής ποίησης γίνεται σταθερή σ' όλη την περίοδο της ποιητικής του ωριμότητας⁴⁰: η ενσάρκωση της ομορφιάς και του

Κασίνη, *Η ελληνική λογοτεχνική παράδοση στη «Φλογέρα του Βασιλιά»*. Συμβολή στην έρευνα των πηγών, Αθ. 1980, που καλύπτει και την προηγούμενη βιβλιογραφία.

37. Βλ. *Ύμνοι και Ανάπαιστοι*, αρθ. 18 (= *Άπαντα*, τ. 1, σ. 353).

38. Βλ., πρόχειρα, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Π', σ. 473 κ.ε. (Κ. Θ. Δημαράς), Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σημ. 1, σ. 325-480, και κάποιες από τις πρόσφατες απόψεις της Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα...*, Θεσσαλονίκη 1984.

39. Ξεχωρίζει το «Από την αφορμή ενός λόγου για το εθνικό έπος των νεωτέρων Ελλήνων» (1907 = *Άπαντα*, τ. 6, σ. 487-511), ενώ από τα πρωιμότερα ή οψιμότερα κείμενα σημειώνω το σύντομο «Το Παλληκάρι» (1896 = *Άπαντα*, τ. 15, σ. 344-7) και την ανακοίνωση στο Γ' Βυζαντινολογικό Συνέδριο, «Η βυζαντινή κληρονομία εις την νέαν ελληνικήν ποίησιν» (1930 = *Άπαντα*, τ. 8, σ. 561-70).

40. Τόσο οι αναφορές που απαντούν στη δεκαπενταετία (1895-1910) της μεγάλης ακμής, όσο και οι σκόρπιες μεταγενέστερες μνείες, μπορούν να ανιχνευθούν κυρίως στα λήμματα *Ακρίτες, Δημοτικά τραγούδια: Ακριτικά, Διγενής Ακρίτας των Ευρητηρίων των Απάντων*, ό.π., σημ. 1.

ηρωισμού (των δύο αξόνων της βυζαντινής μυθιστορίας) συμβολοποιείται σε μια εικόνα αθανασίας και αταραξίας μπροστά στον θάνατο (*Ύμνοι και Ανάπαιστοι*): αλλού, το θέμα της «ψυχής του ελληνισμού» εξειδικεύεται σε παραδείγματα: το πρωιμότερο απαντά στις «Πατρίδες» του 1895, όπου ο Διγενής γίνεται η «διάχυτη πνοή» που πλάθει το πνεύμα των αγωνιστών της νεοελληνικής ανεξαρτησίας του 1821, ενώ λίγα χρόνια αργότερα («Κύπρος», 1901) το ίδιο θέμα προβάλλεται δυναμικά και στο μέλλον ενός ανατολικού ελληνικού χώρου: οι Ακρίτες, πάλι, λειτουργούν ως η άγρυπνη λαϊκή συνείδηση της υγείας και της αδιάφθορης δύναμης της επαρχίας σε αντιπαράταξη προς την τρυφή, δειλή και διεφθαρμένη κεντρική εξουσία της πρωτεύουσας (*Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, 1907): τέλος, καθώς τα χρόνια προχωρούν και τα «μεγάλα οράματα» του ποιητή, σε συνδυασμό με τις ιστορικές εξελίξεις και τις εθνικές «αναγκαιότητες» δίνουν την πρόγευση ενός ελπιδοφόρου πολεμικού εγχειρήματος, οι Ακρίτες και ο Διγενής (ενσαρκωμένος, τώρα, σε έναν συμβολοποιημένο Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο) συνδέονται με επίκαιρο, επιθετικό και σταυροφορικό μήνυμα (*Η Φλογέρα του Βασιλιά*, 1910)⁴¹.

Δίπλα στον Παλαμά, οι σύγχρονοί του, καθώς και οι λίγο νεότεροι, αυτοί που αναπτύσσονται βαθμιαία «κάτω από τη βαριά σκιά» του, δοκιμάζουν προσεγγίσεις του ακριτικού υλικού ή ακολουθούν, διευρύνουν και τροποποιούν τις κατευθύνσεις του Παλαμά. Και εδώ, ιδιαίτερο ρόλο πρέπει να παίζουν η «αναβάθμιση» της δημόδους και λαϊκής παραγωγής, οι λογογραφικές αναζητήσεις και η ευθέως ανάλογη σύνδεσή τους με τους γλωσσικούς αγώνες, η γοητεία, τέλος, του «ένδοξού μας βυζαντινισμού». Μερικές από τις λογοτεχνικές προσπάθειες της περιόδου 1890-1907/1910 προηγούνται, μάλιστα, από τις αντίστοιχες προσπάθειες του Παλαμά, αν και η απήχηση και παρουσία θεμάτων της ακριτικής ποίησης είναι πολύ πιο έμμεσες: έτσι, π.χ., στο ανεπτυγμένο ποίημα «Ο Σιδερόκαρδος» του Γεωργίου Δροσίνη (1890)⁴². Ακολουθούν

Στις αναφορές που ακολουθούν αξίζει να προστεθούν και μερικές από τις «πρώιμες» των χρόνων 1898 κ.ε. (*Ο Τάφος, Οι Χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης*).

41. Για τις συγκεκριμένες πηγές του Παλαμά βλ. κυρίως την ανάλυση των Β. Ι. Τόγια, *Παρνασσός* 5 (1963) 384-402, και Κασίνη, *ό.π.*, σημ. 36, σ. 323 κ.ε., 422-3, 442-3, 469 κ.ε., κ.α.

Η υπόθεση του Αλεξίου ότι «οι αναπαιστικοί πειραματισμοί του Παλαμά προέρχονται πιθανότατα από ανάγνωση του κειμένου της Grottaferrata» (*ό.π.*, σημ. 2, σ. ρδ') δεν είναι πειστική: το μετρικό σύστημα των μεγάλων έργων του Παλαμά ακολουθεί πολύ πιο σύνθετους προσανατολισμούς, και οι ανάπαιστοί του —όπου υπάρχουν— δεν έχουν σχέση με τους αναπαιστικούς «παρατονισμούς» της παραλλαγής της Grottaferrata, που δεν αποτελεί, άλλωστε, την κύρια πηγή του.

42. Βλ. *Αμάραντα*, Αθ. 1890, σ. 90-5.

ποικίλα άλλα εγχειρήματα⁴³: μερικοί στίχοι του ηθογράφου Χρήστου Χρηστοβασίλη, το πολύστιχο ποίημα «Της Μαξιμώς ο Άνδρας» (1906) του ελάσσονα Λάμπρου Αστέρη (= Δημήτρη Καραχάλιου)⁴⁴, το δράμα του Αριστομένη Προβελέγγιου *Νικηφόρος Φωκάς* (που δουλεύεται ήδη πριν από το 1906, αλλά βραβεύεται στον Αβερώνφειο διαγωνισμό του 1912 και δημοσιεύεται μόλις το 1915), κ.ά. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι ένα παράλληλο φαινόμενο: στα χρόνια ως το 1910 αφθονούν οι μνείες για τον επιθυμητό σχεδιασμό ή για την αρχή της υλοποίησης μιας σειράς «μεγάλων έργων» με πυρήνα το πρόσωπο ή τον «μύθο» του Διγενή· ομώνυμες ή ομόθεμες ποιητικές συνθέσεις, δράματα, «ιστορικά δημοτικά μυθιστορήματα» συζητούνται ή προαναγγέλλονται, αλλά τελικά δεν πραγματοποιούνται (Αστέρης, Παλαμάς, Ψυχάρης, κ.ά.)⁴⁵. Ανάλογα φαινόμενα απαντούν και αργότερα στη νεοελληνική λογοτεχνία (ακόμη και ως το 1948), μα όχι με την ένταση που τα βρίσκουμε στην πρώτη δεκαετία του αιώνα μας.

Οι ενδείξεις αυτές πρέπει να συμπληρωθούν και από άλλες, διαφορετικού τύπου, αλλά όχι λιγότερο δηλωτικές: ένα σημαντικό λογοτεχνικό περιοδικό των αρχών του 20ού αιώνα, ο *Ακρίτας* (1904-1906), που τον εκδίδει ο ποιητής Σωτήρης Σκίπης, παίρνει το όνομά του από τον Διγενή ή τον συλλογικό ονομαστικό τύπο του μεσαιωνικού συνοριακού αγωνιστή και φιλοξενεί, πέρα από ποιήματα του Παλαμά κ.ά., διάφορα μελετήματα για την ακριτική ποίηση (Ν. Βέης, Ν. Γ. Πολίτης, Σ. Μενάρδος): αρκετοί συγγραφείς διαλέγουν το ψευδώνυμο «Ακρίτας» ή «Διγενής Ακρίτας» (Ηλίας Βουτιεριδής, 1903· Νίκος

43. Πολλές από τις πληροφορίες που ακολουθούν δίνονται στο άρθρο του Παλαμά «Από την αφορμή ενός λόγου...», *ό.π.*, σμ. 39. Εκεί υπάρχουν και πληροφορίες (με ανεπαρκή βιβλιογραφικά στοιχεία) και για άλλες λογοτεχνικές προσπάθειες της εποχής, που το πιθανότερο είναι πως έμειναν ανέκδοτες ή ανολοκλήρωτες.

Αλλού, οι παρατηρήσεις του Παλαμά φαίνονται σήμερα αρκετά ελαστικές: το πρώτο (και μοναδικό δημοσιευμένο) κομμάτι της νουβέλας του Ανδρέα Καρκαβίτσα «Ο Αρματωλός» (1906), π.χ., δεν δικαιολογεί την άποψη του κριτικού, που το φαντάζεται «σαν ακριτικό πεζοποίημα του ηρωισμού», *ό.π.*, σμ. 39, σ. 507.

44. Οι αναφορές του Παλαμά είναι, εδώ, ιδιαίτερα αόριστες: η ανίχνευση στο ποιητικό έργο του Χρηστοβασίλη δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι η παραγωγή αυτή εξακολουθεί να είναι αθησαύριστη πέρα από το ποίημα «Της Μαξιμώς ο Άνδρας», που ανήκει στη συλλογή *Από τον Γύρον των Ρυθμών* του Αστέρη, η διερεύνηση άλλων «απηγήσεων» παραμένει, επίσης, δύσκολη.

45. Ο εκτενής *Διγενής Ακρίτας* του Αστέρη, ο ομώνυμος *Διγενής Ακρίτας* του Ψυχάρη (που αναγγέλθηκε για το 1921, αλλά η τύχη του σφραγίστηκε, φαίνεται, από την έλευση της Μικρασιατικής Καταστροφής) και άλλα έργα χωρίς ονοματισμό των συγγραφέων τους σημειώνονται από τον Παλαμά, στα κείμενά του του 1907 και 1930, *ό.π.*, σμ. 39, με τρόπο άμεσο είτε έμμεσο. Για το δράμα *Διγενής Ακρίτας*, που σχεδίαζε ο ίδιος ο Παλαμάς από το 1900, και που φαίνεται πως ξεθύμανε, κάπου στα 1907, με τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* και την ετοιμασία της *Φλογέρας του Βασιλιά*, βλ. Κασίνη, *ό.π.*, σμ. 36, σ. 324.

Καζαντζάκης, 1907· Νικόλαος Ποριώτης, κ.ά.)⁴⁶· πληθαίνουν, και κυρίως αρχίζουν να ωριμάζουν, οι ελληνικές μελέτες και κριτικές αναφορές στην ακριτική ποίηση και τα προβλήματά της⁴⁷.

Ο ρυθμός μιας έντονης λογοτεχνικής πρόσληψης και αντανάκλασης της ακριτικής ποίησης συνεχίζεται ως το 1922. Θα είχε, όμως, λιγότερη σημασία η αναλυτική παρακολούθηση της δραστηριότητας αυτής για τον ερευνητή που θα προσδοκούσε αλματικές εξελίξεις στις τύχες του *Διγενή Ακρίτη* και των Ακριτικών τραγουδιών· καθώς ο κύριος ιστορικός ρόλος του υλικού αυτού εξαντλείται ύστερα από το 1910, ή το πολύ μέσα στην περίοδο ως το 1922, είναι λογικό να περιμένουμε μιαν αύξουσα κωδικοποίηση και τυποποίηση των λογοτεχνικών χρήσεων, και τη βαθμιαία είσοδο των ακριτικών κειμένων στο νεκρό πάνθεο των κλασικών έργων της γραμματείας μας. Η είσοδος αυτή κατακυρώνεται με τον τυπικότερο, ίσως, τρόπο το 1920, όταν, στο πλαίσιο της βραχύβιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των χρόνων 1917-1920, ο Ανδρέας Καρχαβίτσας συντάσσει το αναγνωστικό της Ε' Δημοτικού (*Διγενής Ακρίτας*)⁴⁸.

46. Βλ. Κ. Ντελόπουλου, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα, 1800-1981*, Αθ. 21983 (*Ακρίτα· Ακρίτας· Ακρίτας, Διγενής· Ακρίτας, Τάκης· Ακριτηνός· Διγενής, Ορέστης*). Εδώ χρειάζεται να διευκρινιστεί και η ενδεχόμενη «ακριτική» καταγωγή και άλλων ψευδωνύμων, όπως, π.χ., του Φαίδωνα Κουκουλέ (*Ανδρόνικος*) ή του Ηλία Βουτιεριδή (*Μανουήλ Κωσταντάς*).

Ακόμη πιο πλούσια είναι η συνέχεια της παλαιολόγιας, τουλάχιστον, παράδοσης των σχετικών επωνύμων (ό.π., σημ. 8), που παρέχει, ακόμη και σήμερα, στην Ελλάδα και στην Κύπρο δείγματα «τύχης» (*Ακρίτας, Ακριτιάς, Ακριτόπουλος, Διγενής, κ.ά.*)· δεν λείπουν ακόμη και σπανιότεροι σχηματισμοί, όπως αυτός που ανέλυσε πρόσφατα ο Κ. Προυσής, Πόθεν το όνομα 'Προυσής', *Ονόματα* 9 (1984 [=1985]) 223-4 (από το *Πορφύρης-Προσφύρας-Προσσύρκας*).

47. Για τη δραστηριότητα των αρχών του 20ού αιώνα βλ., κυρίως, τη βιβλιογραφία της σημ. 2. Δεν υπάρχει πλήρης καταγραφή των δημοσιευμάτων στις εφημερίδες και στον περιοδικό τύπο.

48. Παρόλο που η ακριτική ποίηση δεν φαίνεται να αφήνει ίχνη ούτε στο λαϊκό μυθιστόρημα (βλ. Κ. Δ. Κάσση, *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα, 1840-1940*, Αθ. 21983· το έργο έχει, πάντως, πολλά κενά και λάθη), οι τύχες της στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των τελευταίων ετών είναι αρκετά «σταθερές». Η πορεία της συμπερίληψης ακριτικής ύλης (κατά συντριπτικό ποσοστό, βέβαια, Ακριτικών τραγουδιών και όχι αποσπασμάτων του *Διγενή Ακρίτη*) στα αναγνωστικά της ελληνικής εκπαίδευσης, καθώς και η ποσότητα και το είδος της παρουσίασης, θα άξιζε να ερευνηθούν συστηματικότερα. Έτσι, π.χ., στα μεταπολιτευτικά *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* Γυμνασίου και Λυκείου, που είναι σε χρήση σήμερα, ανθολογημένα κείμενα απαντούν σε τρία από τα έξι βιβλία (Β' και Γ' Γυμνασίου, Α' Λυκείου): πέντε Ακριτικά, δύο μικρά αποσπάσματα του *Διγενή Ακρίτη*, και τα δύο «ακριτογενή» ποιήματα των *Ύμνων και Ανάπαιστων* του Παλαμά, αριθ. 17, 18 (τα οποία, όμως, ενώνονται αυθαίρετα σε ένα).

Ωστόσο, και από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν λείπουν κάποιες πρωτότυπες, καινούριες προσεγγίσεις, έξω από τον πεπατημένο δρόμο των εθνικών-μεγαλοϊδεατικών αναγνώσεων (όπως, π.χ., του Μικρασιάτη Άγγελου Σημηριώτη, του οποίου το ποίημα «Το Ξύπνημα του Μαρμαρωμένου», 1920, δεν προχωράει πέρα από τη σύνδεση ακριτικής ποίησης και ανεξάρτητων από αυτήν λαϊκών θρύλων, ή τα λίγα γνωστά αποσπάσματα του «λυρικοσατιρικού» ποιήματος του Γρυπάρη «Ανάσταση του Διγενή Ακρίτα», που έμεινε ατέλειωτο ύστερα από το 1923)⁴⁹. Μια μακριά μπαλάντα του Εφτανησιώτη Μαρίνου Σιγούρου, «Ο Διγενής Ακρίτας», 1919-1920, ανανεώνει πολλά θέματα του *Διγενή Ακρίτη*, προβάλλει κάποιες ανεκμετάλλευτες όψεις της μυθιστορίας και οδηγεί τον μεσαιωνικό ήρωα ακόμη και σε ένα δρόμο φανταστικών και ουτοπικών περιπλανήσεων και εμπειριών⁵⁰. Στη λυρική σύνθεση «Θρύλος Αγάπης», 1920, του Λάμπρου Πορφύρα ο Διγενής δεν είναι μόνο, ούτε κυρίως, «Ηρακλής του Ηρωισμού», αλλά «Διόνυσος της Αγάπης», ένα φιλειρηνικό σύμβολο κατά την επαύριο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και μέσα στα ταραγμένα χρόνια του αρχόμενου Μεσοπολέμου⁵¹.

4. Οι διαψεύσεις της Μικρασιατικής Εκστρατείας, η Καταστροφή και η επακόλουθη αναδίπλωση του ελληνισμού ασκούν σημαντική επίδραση στην κατοπινή πορεία και τις τύχες της βυζαντινής ακριτικής ποίησης. Το σύνθημα στην αλλαγή του τόνου το δίνει, αμέσως σχεδόν, ο ίδιος ο Παλαμάς, που έχει, όμως, ήδη περάσει στη γεροντική του κάμψη και δεν πρόκειται ποτέ πια να ξαναγυρίσει δημιουργικά στον *Διγενή Ακρίτη* και το στερέωμά του: στη συλλογή *Οι Λύκοι* (1922) οι Ακρίτες γίνονται φορείς μιας απροσδόκητης, αλλά όχι λιγότερο ενδιαφέρουσας ερμηνείας σε σύγκριση με τις ερμηνείες της «πουλημένης και ατιμασμένης Τέχνης» του των «μεγάλων οραμάτων» είναι το στοιχείο

49. Βλ. Α. Σημηριώτη, *Τραγούδια του Αυτρωμού*, Σμύρνη 1920· το ποίημα, που το είχε ξεχωρίσει το 1926 και ο Παλαμάς, το σημειώνει και ο Γ. Θ. Ζώρας, *Ο Διγενής εν τη νεοελληνική ποιήσει*, *Ελληνική Δημιουργία* 3, 6, τεύχ. 68 (1.12.1950) 841-2.

Για το ποίημα του Γρυπάρη βλ. *Γρυπάρης*, *Άπαντα...* (επιμ. Γ. Βαλέτας), Αθ. 1967, σ. 258, 501, 590.

50. Αποσπάσματα από τις «αριόστειες οκτάβες» (κατά τον Αλεξίου, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 279, σημ.) του έργου, που δεν γνωρίζουμε αν ολοκληρώθηκε, δημοσιεύονται στην *Ελληνική Δημιουργία* 3, 6, τεύχ. 58 (1.7.1950) 17-23. Δεν πρόκειται για «διασκευή» (Αλεξίου, *ό.π.*), αλλά μάλλον για αρκετά ελεύθερο, στα περισσότερα μέρη του, αμάλλαγμα περιπετειών και θρύλων που δεν σχετίζονται με το ακριτικό υλικό, μα φανερώνουν, ίσως, τον στόχο δημιουργίας μιας έμμετρης «Φυλλάδας του Διγενή».

51. Βλ. *Σκίς*, Αθ. 1920· το ποίημα, στο οποίο ο Παλαμάς έχει αφιερώσει αξιόλογες παρατηρήσεις (*Άπαντα*, τ. 8, σ. 569-70, τ. 10, σ. 395-8), το σημειώνει και ο Ζώρας, *ό.π.*, σημ. 49, σ. 843.

της άμυνας, τώρα όμως όχι μόνο απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς και στους εσωτερικούς παράγοντες παρακμής της πολιτείας, τους «φαύλους», αλλά και απέναντι στους «μπολσεβίκους»⁵².

Από εδώ και πέρα οι περισσότερες επεξεργασίες είναι επιγονικές ή οδηγούν σε αδιέξοδα, όπως, π.χ., συμβαίνει με το εντελώς αποτυχημένο ψευδοφιλοσοφικό και «παρακμιακό» στιχούργημα «Ο Θάνατος του Διγενή» (1927) του Σωτήρη Σκίπη, που αποτελεί, πάντως, μία ακόμη μαρτυρία των ιδεολογικών αναμοχλεύσεων που φέρνει η Μικρασιατική Καταστροφή και η κρίση του ηρωικού «μύθου» του Διγενή⁵³. Με εξαίρεση, ίσως, τον περιφερειακό λογοτεχνικό κόσμο της Κύπρου, όπου οι λογοτεχνικές ερμηνείες πολλών θεμάτων αργούν να αποκολληθούν από τις αρχικές παλαμικές προδιαγραφές⁵⁴, θα περίμενε κανείς μια αναδιάταξη της στάσης των λογοτεχνών του υπόλοιπου ελληνισμού απέναντι στη βυζαντινή ακριτική ποίηση, μεταβολή της οπτικής γωνίας και, ακόμη, ωφέλιμη πρωτοβάθμια επαφή με τις φιλολογικές και επιστημονικές εκδόσεις των κειμένων⁵⁵. Συμβαίνει μάλλον το αντίθετο· παρόλο που η παραγωγή των χρόνων 1922-1940 δεν έχει διερευνηθεί ικανοποιητικά, προκαλεί εντύπωση η ουσιαστική σιωπή, ακόμη και των κειμένων νοσταλγικής

52. Βλ. *Άπαντα*, τ. 7, σ. 548, στ. 1-4: «Ο Ποιητής//Βοσκοί, στη μάντρα της Πολιτείας οι λύκοι! Οι λύκοι! Στα όπλα, Ακρίτες! Μακριά και οι φαύλοι και οι περιττοί, / καλαμαράδες και δημοκόποι και μπολσεβίκοι, / για λόγους άδειους ή για του ολέθρου τα έργα βαλτοί...» (γραμμ. 27.8.1922).

Δεν έχει ερευνηθεί η ενδεχόμενη σχέση του κειμένου με τη γνωστή αποστροφή του Κώστα Βάρναλη, *Το φως που καίει*, Αλεξάνδρεια 1922, σ. 67, στα συνθέματα του Παλαμά και του Σικελιανού.

53. Βλ. *Λουλούδια της Μοναξιάς*, Αθ. 1927· το ποίημα το σημειώνει ο Ζώρας, *ό.π.*, σμ. 49, σ. 841-2.

Το ζήτημα της «κρίσης» του «ηρωικού μύθου» του Διγενή στη δεκαετία του 1920 και τους ποιητές της είναι, πάλι, ένα άλλο ενδιαφέρον, αλλά ευρύτερο ζήτημα· οι ενδιαφέρουσες, π.χ., απόψεις του Β. Λεοντάρη, «Θέσεις για τον Καρυωτάκη» (βλ., πρόχειρα, Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποήματα και Πεζά*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθ. 1975, σ. 263), για την ανασχετική δράση του Καρυωτάκη και τη μη ευδοκίμηση, στη νεότερη ελληνική ποίηση, της «μυθολογίας» και της συνθετικής πραγμάτευσης του Διγενή, χρειάζονται μεγαλύτερη συζήτηση.

54. Η κυπριακή παραγωγή χρειάζεται να μελετηθεί πιο σύντομα. Χρήσιμη βιβλιογραφική βάση προσφέρει τώρα η ολοκλήρωση των έργων *Κύπριοι Συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, τ. 1-6, Λευκωσία 1982-1984, και Κ. Γ. Γιαγκουλλή, *Κύπριοι Λαϊκοί Ποιητές*, τ. 1-2, Λευκωσία 1982-3, των εκδόσεων Χρ. Ανδρέου.

55. Ιδιαίτερα ύστερα από την ολοκλήρωση των «κατά κώδικα» εκδόσεων του *Διγενή Ακρίτη* (1928). Πάντως, η αρνητική στάθμιση των μεταγενέστερων τυχών της ακριτικής ποίησης (Α. Καραντώνη, *Το εθνικό σύμβολο του Διγενή Ακρίτα από τα ακριτικά έπη ως σήμερα*, *Ελληνική Δημιουργία*, *ό.π.*, σμ. 50, σ. 34) πρέπει να επανεξεταστεί, όταν η ερευνητική προεργασία προχωρήσει.

αφήγησης για παλιούς ήρωες-αγωνιστές-τυχοδιώκτες ή για πρόσωπα και πράγματα της Ανατολής⁵⁶. Περιπτώσεις όπως αυτή του Γιώργου Θεοτοκά, ενός λογοκρατούμενου και νηφάλιου πεζογράφου και δοκιμιογράφου της λεγόμενης «Γενιάς του 1930», που χρησιμοποιεί στα πρώτα του συγγραφικά βήματα το πρωτότυπο, για τη σύνθεση των δύο τμημάτων του, λογοτεχνικό ψευδώνυμο «Ορέστης Διγενής»⁵⁷, αποτελούν τη σπάνια εξαίρεση.

Το κλίμα φαίνεται να μεταβάλλεται, μερικά, από το 1940, και, πιθανότατα, κάτω από την καταλυτική επίδραση των ιστορικών και πολιτικών γεγονότων της δεκαετίας. Ακόμη και σχέδια, που είχαν αρχίσει να κυκλοφορούνται πριν από τον Οκτώβριο του 1940, αναζωπυρώνονται μέσα από τις περιπέτειες του Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφύλιου: ο Καζαντζάκης, π.χ., που ανήκει σε μια ώριμη και διαμορφωμένη πια γενιά και σκεφτόταν επίμονα τη γραφή μιας δικής του εποποιίας, του *Ακρίτα*, από αρκετά νωρίτερα, έχει συλλάβει τη δομή της δύο μήνες περίπου πριν από την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, και φαίνεται ότι είχε προχωρήσει στην προεργασία της κατά την άνοιξη του 1944: το έργο, που θα ήταν ταίρι της παλαιότερης *Οδύσειάς* του, είχε ευρύ χώρο δράσης, από την υστεροβυζαντινή ως την εντελώς σύγχρονη εποχή⁵⁸.

56. Εντύπωση προκαλεί, π.χ., η (τραυματική;) απουσία ρητών επαφών του Φώτη Κόντογλου με το ακριτικό υλικό, παρόλο που η υποδόρια παρουσία του στο πεζογραφικό έργο του χρειάζεται να διερευνηθεί. Φυσικά, το φαινόμενο αντισταθμίζεται, μερικά, από την εικαστική συμβολή του Κόντογλου στη νεοβυζαντινίζουσα γραφική παρουσία του Διγενή και των Ακριτών, ως τις μεταγενέστερες απολήξεις του Σπύρου Βασιλείου, του Ράλλη Κοψίδη, κ.ά.

57. Το ψευδώνυμο δεν σχολιάζεται ούτε από τον Κ. Θ. Δημαρά, *Γιώργος Θεοτοκάς, Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθ. 1973, ούτε από τον Μ. Vittì στις, κατά τα άλλα, εκτενέστατες παρατηρήσεις του για το δοκίμιο, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθ. 21979.

Ωστόσο, μία τουλάχιστον από τις διαστάσεις του ψευδωνύμου, η παρωδία της «ηρωικής κριτικής», απαντά στο στιχούργημα του Θεοτοκά «*Madrigal triste*» (γραμμ. 26.11.1930), βλ. *Γιώργος Θεοτοκάς και Γιώργος Σεφέρης, Αλληλογραφία (1930-1966)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθ. 1975, σ. 45.

58. Βλ., κυρίως, Π. Πρεβελάκη, *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσειας*, Αθ. 1958, σ. 279 (για τον «Νέο Αδάμ», τον Ακρίτα του Καζαντζάκη), *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθ. 1965, σ. 487 κ.ε., Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του, *Νέα Εστία* 33, 66, τεύχ. 779 (25.12.1959) 21 κ.ε. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι ο Διγενής παρουσιάζεται και στο προγενέστερο έργο του Καζαντζάκη (π.χ. ως «συμβολικός ήρωας της ελληνικής ράτσας» στο *Ταξιδεύοντας: Ιταλία-Αίγυπτος-Σινά-Ιερουσαλήμ-Κύπρος-Ο Μοριάς*, Αθ. 21965, σ. 325, ή ως «ακατηγόρημα» είτε «συμπλήρωμα» του Θεού της Ακριτικής του, 1923, 21928, βλ. Δ. Α. Σακκή, περ. *Φιλολόγος* 41, Φθινόπ. 1985, 260-8), ενώ ο Οδυσσεύς της *Οδύσειάς* του είναι, μεταξύ πολλών άλλων, και «διγενής» και «καπετάν Ακρίτας». Φυσικά, μια ικανοποιητική παρακολούθηση των μορφών του Διγενή ή των Ακριτών στο σύνολο του έργου του Καζαντζάκη απαιτεί ειδική μονογραφία.

Χρήσιμο υλικό βλ. και στου Ι. Θ. Κακριδή, 84 γράμματα του Καζαντζάκη στον Κακριδή, *Νέα Εστία* 51, 102, τεύχ. 1211 (Χριστούγεννα 1977) 261 κ.ε., που, εκτός από τα σχέδια για

Αλλά το έμμετρο έργο του συνομήλικού του Άγγελου Σικελιανού είναι εκείνο που χορδίζεται εντονότερα, την ίδια εποχή, από έναν συνδυασμό των παλαιότερων λογοτεχνικών ερμηνειών της ακριτικής ποίησης: το 1942 δημοσιεύονται, με τον τίτλο *Ακριτικά*, ποιήματά του του Πολέμου και της Κατοχής, ενώ, μέσα στο κοινωνικά και εκφραστικά ανανεωμένο κατοπινό του έργο, το γνωστό μοτίβο της πάλης Διγενή-Χάρου, η σύνδεση Ακριτικών και κλέφτικων τραγουδιών και η παρακολούθηση της αντιστασιακής «ψυχής του ελληνισμού» δίνουν μια σειρά από κείμενα ή αναφορές («Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», πεζό «Εμβατήριο», «Βλαχογιάννης», «Η Αντίσταση», κ.ά.)⁵⁹. Το κορύφωμα είναι, ασφαλώς, η τελευταία έμμετρη τραγωδία του Σικελιανού, *Χριστός Λυόμενος ή Ο Θάνατος του Διγενή* (1945-1947), όπου, με βάση τις ιστορικές έρευνες και ερμηνείες του Γρέγοιρε, αλλά και χάρη στο ιδιοφυές προσωπικό του κράμα της Δελφικής Ιδέας, της ιστορικής-μυθικής σύλληψης του κόσμου, του ανθρωπισμού, και της κοινωνιστικής-σοσιαλιστικής δικαιοσύνης, ο «μύθος» του ασυμβίβαστου επαναστάτη και μελαγχολικού, αλλά καρτερικού λαϊκού ηγέτη Διγενή σαρκώνεται σε ένα άρτιο ποιητικό σύνολο⁶⁰.

Πέρα από τους εκπροσώπους αυτούς μιας παλαιότερης γενιάς, στα χρόνια της Κατοχής το ακριτικό-αντιστασιακό θέμα (ή συγκεκριμένες εικόνες και θεματικά στοιχεία) το βρίσκουμε και σε σημαντικές υπερρεαλιστικές συνθέσεις νεότερων λογοτεχνών (Οδυσσέας Ελύτης, *Άσμα Ηρωικό και Πένθιμο για τον Χαμένο Ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*: Νίκος Εγγονόπουλος, *Μπολιβάρ. Ένα Ελληνικό Ποίημα*, 1942-1943), και οι δυνατότητες αξιοποίησης των κύριων παλαιότερων ερμηνειών μέσα στο πλαίσιο της μοντέρνας νεοελληνικής ποίησης συνεχίζονται και στα αμέσως επόμενα χρόνια (Γιάννης Ρίτσος, *Ρωμιοσύνη*, 1945-1947· Νίκος Γκάτσος, «Ο Ιππότης κι ο Θάνατος (1512)», δημοσ. 1947)⁶¹.

τον *Ακρίτα*, δίνει στοιχεία για τους φιλολογικούς και γλωσσολογικούς προβληματισμούς του Καζαντζάκη απέναντι στην ακριτική ποίηση (1942 κ.ε., και ίσως χάρη και στην έκδοση Καλονάρου, *ό.π.*, σημ. 28, η σημασία της οποίας για τις λογοτεχνικές τύχες του Διγενή Ακρίτη στη δεκαετία του 1940 δεν έχει ερευνηθεί όσο χρειάζεται), για τη χρήση γλωσσικής ακριτικής ύλης στη μετάφραση της *Ιλιάδας* (πράγμα που παραμένει, επίσης, αδιερεύνητο, όπως, άλλωστε, και το ζήτημα της σχέσης βυζαντινού επικού λεξιλογικού υλικού και μεταφράσεων των ομηρικών επών από τους πρώτους δημοτικιστές), κ.ά.

59. Βλ. Γ. Κ. Κατσιμπαλη, *Βιβλιογραφία Α. Σικελιανού*, Αθ. 1952, και Άγγελου Σικελιανού, *Λυρικός Βίος*, τ. 5, 6, Αθ. 1968-1969, *Πεζός Λόγος*, τ. 4 (1940-1944), Αθ. 1983.

60. Βλ. Άγγελου Σικελιανού, *Θυμέλη*, τ. 3, Αθ. 1975, σ. 9-109.

Η φιλοδοξία να «συναγωνιστεί» το έργο του Σικελιανού οδηγεί, ίσως, την ίδια εποχή τον Σωτήρη Σκίπη να προαναγγείλει την τραγωδία *Διγενής Ακρίτας* (βλ., π.χ., τον κατάλογο έργων του που «ετοιμάζονται», στο *Λυρικό Ημερολόγιο*, Αθ. 1948· το έργο δεν πραγματοποιήθηκε).

61. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Εγγονόπουλος, ξεκινώντας, ίσως, όπως παλαιότερα και ο

Η πλήρης εικόνα των δημιουργικών χρήσεων του ακριτικού υλικού στη δεκαετία του 1940, και των επιπτώσεών τους στην κατοπινή λογοτεχνική παραγωγή, μένει να μελετηθεί από την έρευνα. Πάντως, η γενική εντύπωση είναι πως σπάνια διαταράσσεται η κωδικοποιημένη από παλαιότερα συμβολική ερμηνεία των μορφών της ακριτικής ποίησης. Η εμφανέστερη, ίσως, παρέκκλιση γίνεται στο θέατρο, και με τρόπο εντελώς αντίθετο από τη σύγχρονη έμμετρη προσπάθεια του Σικελιανού: ο Θεοτοκάς προχωράει σε δύο ανάλαφρες προσεγγίσεις ακριτικών, και συγγενών με αυτές λαϊκών αφηγήσεων, πρώτα στην κωμωδία-μπαλέτο *Το κάστρο της Ωριάς* (1944), και κατόπιν στην κωμωδία *Το Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας* (δημοσ. 1947), που προϋποθέτουν γνώση, μα και υπέρβαση του βυζαντινού ακριτικού υλικού, το οποίο χρησιμοποιείται συνήθως παρενθετικά, αλλά εντελώς ελευθερωμένο από το βάρος των «κυρίαρχων» ιδεολογικών ερμηνειών⁶².

Κατά τα άλλα, ο δρόμος των λυρικών, μεταφορικών και συμβολικών αναγνώσεων και μεταφορών οδηγεί, στις επόμενες δεκαετίες, ως το πλούσιο υλικό των στιχουργημάτων-τραγουδιών του Νίκου Γκάτσου («Ο Μαυραϊλής», «Στου Διγενή τα Κάστρα», «Μελαγχολικό Εμβατήριο», «Ο Ξένος», «Στον κάτω δρόμο», κ.ά.)⁶³ ή σε μεμονωμένες αναφορές διαφόρων ποιητών (Νίκος Καββαδίας, «Αντινομία», 1974· Γιώργος Βαφόπουλος, *Τα Επιγενόμενα*, 1977), αναφορές που θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν⁶⁴. Πάντως, το πλουσιότερο

Παλαμάς (που φαίνεται ότι συνόψισε τελικά τα δημιουργικά σχέδιά του για τον *Καλλίμαχο*, τον *Διγενή* και τον «τελευταίο Διγενή», τον *Καραϊσκάκη*, όχι σε μια εποποιία με «Έλληνα» ήρωα, αλλά μάλλον στην πιο επιτυχημένη από τις μεγάλες του προσπάθειες, στον άπατρι και αταίριαστο Γύφτο του *Δωδεκάλογου*), συναιρεί τους πολεμιστές του Μαραθώνα, τον ακριτικό Ξάντινον, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τον Ρήγα, τους αγωνιστές του 1821 και τους στρατιώτες της Αλβανίας στο συνθετικό «άσμα» του μοναχικού «διεθμιστή» *Μπολιβάφ*.

Από τις υπόλοιπες αναφορές, συμβατικότερες εκείνες του Ελύτη και του Ρίτσου, ουσιαστικότερη του Γκάτσου στο έξοχο «Ο Ιππότης κι ο Θάνατος».

62. Για τις εκδόσεις και παραστάσεις των έργων, καθώς και για τις ενδιαφέρουσες θετικές και αρνητικές κριτικές, βλ. Ε. Ι. Μοσχονά, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά*, Αθ. 1978, σ. 44-5, 242-7. Επισημαίνω, μέσα στα χρόνια του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού φανατισμού, τη βίαιη αντίδραση της εφ. *Εστία* (βλ. και Γ. Θεοτοκάς, *Το Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας - Το Κάστρο της Ωριάς*, Αθ. 1947, σ. 102) και τις ενδεχόμενες πλαгиολογίες του άλλοτε θερμού φίλου του Θεοτοκά, Σπύρου Μελά, *Νέα Δημιουργία*, ό.π., σμ. 49, σ. 808.

63. Βλ., πρόχειρα, Τ. Λιγνάδη, *Διπλή επίσκεψη σε μια ηλικία και σ' έναν ποιητή. Ένα βιβλίο για τον Νίκο Γκάτσο*, Αθ. 1983, σ. 194 κ.ε. (η μελέτη δεν προσφέρει την απαραίτητη βιβλιογραφική τεκμηρίωση).

64. Θα άξιζε, πάντως, να παρακολουθήσει κανείς όχι μόνο τον δρόμο της σποραδικής ανταπόκρισης, αλλά και την πολυσήμαντη έκλειψη ουσιαστικής λογοτεχνικής μετακίνησης στην παραγωγή των πρώτων μεταπολεμικών γενιών, και τη στροφή, κάποτε, σε παράλληλες, αλλά διάφορες προς το ακριτικό υλικό, δημιουργικές πηγές ή απaráλληλα. Αν η εξήγησή

υλικό πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στην περιφερειακή ελληνική παραγωγή (Κύπρος, πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κ.ε.) ή στο έργο συγγραφέων που ζουν στην Ελλάδα, αλλά προέρχονται από τον περιφερειακό ανατολικό ελληνισμό (π.χ. τον Πόντο). Στην Κύπρο η πλούσια παράδοση των Ακριτικών τραγουδιών και άλλου συγγενούς λαογραφικού υλικού, καθώς και μια αξιόλογη προγενέστερη κριτική δραστηριότητα, συμβαδίζουν, βαθμιαία, και με λογοτεχνικά μορφώματα (Γεώργιος Φιλής, *Τα Ακριτόπουλλα*, 1946)⁶⁵· ο μεγάλος, όμως, όγκος της λογοτεχνικής ανακρυστάλλωσης συμπίπτει με τα χρόνια του Κυπριακού Αγώνα (1955-1959): ο Κύπρος Χρυσάνθης εκλαϊκεύει το ακριτικό υλικό σε παιδικά πεζογραφήματα (1955 κ.ε.), ο Παύλος Ξιούτας δημοσιεύει το πεζό «ιστόρημα» *Διγενής Ακρίτας* (1957), ενώ, ύστερα από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας, ο Νέαρχος Κληρίδης επιχειρεί μια μάλλον ατάλαντη πεζογραφική μεταφορά των κατορθωμάτων του Διγενή (1961) και ο Κυριάκος Καραμάνος μια θεατρική επεξεργασία (1965)⁶⁶. Το πεδίο των έργων-διασκευών για παιδιά —που την

είναι εύκολη, π.χ., για το κλίμα των χρόνων 1948 κ.ε. (όπως φαίνεται στις *Παραλογές* του Μίλτου Σαχτούρη, στα *Άσματα* του Τάκη Σινόπουλου, κ.α.), γίνεται πιο δύσκολη για τις απουσίες από το μεταπολεμικό έργο των συγγραφέων της «βυζαντινίζουσας», υποτίθεται, Θεσσαλονίκης ή από αρκετούς εκπροσώπους της λεγόμενης «Γενιάς του 1970» που είναι ικανοποιητικά θεμεμμένοι από τη μεσαιωνική ύλη και θεματική (Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Τζένη Μαστοράκη, Πάνος Θεοδωρίδης, κ.ά.).

Σε ανάλογα ερωτήματα θα είχε να απαντήσει η έρευνα, αν συνεξέταζε, π.χ., τη μεσαιωνική θεματική μιας παραλογοτεχνικής ευθυμογραφικής-σατιρικής αντιμετώπισης (Νίκος Τσιφόρος, κ.ά.), όπου, επίσης, θα περίμενε κανείς διεύρυνση του παραδείγματος του Θεοτοκά.

65. Βλ. *Κύπριοι Συγγραφείς...*, ό.π., σημ. 54, τ. 5, σ. 1714-5.

Η συγκέντρωση της σχετικής κυπριακής βιβλιογραφίας, ιδιαίτερα πλούσιας σε κριτικά κείμενα και λαογραφικά/παρα-επιστημονικά μελετήματα, πρέπει, ίσως, να αναληφθεί ξεχωριστά, καθώς οι ελλαδικές βιβλιογραφίες καλύπτουν σπάνια την κυπριακή εκδοτική δραστηριότητα.

66. Για το εκτεταμένο έργο του Χρυσάνθη βλ. Ν. Παναγιώτου, *Κύπρος Χρυσάνθης: Βιβλιογραφία III. Παιδική Λογοτεχνία (1949-1981)*, Λευκωσία 1982, σ. 22 κ.ε. («Ο θάνατος του Σκληρόπουλου», «Οι τρεις Ακρίτες», «Η ιστορία τ' Αρέστη και του Αζγουρή», «Ο βασιλιάς Νικηφόρος Φωκάς και ο Κωσταντάς», «Ο Αρέστης, ο Κυπριώτης Ακρίτας», κ.ά., συγκεντρωμένα, τα περισσότερα, στις εκδόσεις *Ιστορίες των Ακριτών και Ιστοριούλες*, Λευκωσία 1956, με το ψευδώνυμο *Λάμπρος Κ. Ρήγας*).

Το έργο του Ξιούτα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες, *Τάμς οφ Σάπρους* 1 (15.6.1957) 18, 2 (30.6.1957) 36-7, 3 (15.7.1957) 37-8, 4 (31.7.1957) 35-6, 5 (15.8.1957) 31-2, 6 (30.8.1957) 39, 7 (15.9.1957) 37-8).

Το βιβλίο *Ο Διγενής Ακρίτας. Ιστορία και θρύλοι στο Βυζάντιο και στην Κύπρο*, Λευκωσία 1961, πρέπει να συνδυαστεί με το σημαντικό λαογραφικό, τοπωνυμικό και ιστορικό έργο του Κληρίδη· βλ. *Κύπριοι Συγγραφείς...*, ό.π., σημ. 54, τ. 2, σ. 497-501.

Τέλος, το τρίπρακτο δράμα του Καραμάνου δημοσιεύτηκε στο περ. *Ελλάς του Νότου* 2-3 (Φεβρ.-Μάρτ. 1965) 198-206.

ίδια εποχή ανοίγεται και στην Ελλάδα (Γεωργία Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, *Ο Διγενής Ακρίτας*, 1958)— επιφυλάσσει κάποτε και εκπλήξεις, όπως, π.χ., το εντελώς πρόσφατο βιβλίο του Κύπρου Χρυσάνθη *Οι Νεράιδες της Κύπρου* (1985), όπου ο Διγενής γίνεται βασιλόπουλο της Πάφου, αλλά στα χρόνια του μυθικού Κινύρα⁶⁷. Ιδιωματικό, κυρίως, ενδιαφέρον έχει και η ποντιακή παραγωγή της «πόλης των προσφύγων» Θεσσαλονίκης: εδώ το βάρος πέφτει στο ηρωικό δράμα (Φίλων Κτενίδης, *Ο Διγενής Ακρίτας*, 1955· Σπύρος Κωφίδης, *Διγενής Ακρίτας*, 1956, κ.ά.).

Αν, ωστόσο, θελήσουμε να συνοψίσουμε τη σημασία του *Διγενή Ακρίτη* και της υπόλοιπης ακριτικής ποίησης μέσα στο κριτικό κάτοπτρο της πιο δραστήριας από τις μετεμφυλιακές δεκαετίες, της δεκαετίας του 1950, δεν θα βρούμε ίσως πιο ταιριαστή «σύνθεση», παρά συναρμολογώντας και συνεξετάζοντας κάποιες σποραδικές απόψεις του Γιώργου Σεφέρη⁶⁸. Ο μεγαλύτερος αυτός, ύστερα από τον Παλαμά, ποιητής-κριτικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που σχεδίαζε να γράψει μian αυτοτελή «δοκιμή» για τον *Διγενή Ακρίτη*, και που σκεφτόταν πως η διδασκαλία του έργου θα ήταν απαραίτητη σε ένα σύγχρονο «σχολείο αφοσιωμένων ποιητών» του ελληνισμού, ξαναπαίρνει τις ιδέες των πρώτων δημοτικιστών για τη «γλωσσική ζωντάνια» και την έξοχη «κυκλική» αφηγηματική τεχνική της ακριτικής ποίησης, και κινηγάζει να βρει τον Διγενή στα λημέρια των Ακριτών και της αντίστοιχης αραβικής ηρωικής/νοβελιστικής παραγωγής, στον Ομάρ αλ-Νεμάν της *Χαλιμάς* και στα «πετροκομμένα» μοναστήρια της Καππαδοκίας (1950-1953). Για τον Σεφέρη, όπως και για τον Παλαμά, τους στοχαστές και λογοτέχνες του 19ου και του 20ού αιώνα, ο Διγενής είναι «ίδια ψυχή», «τρίδυμος αδελφός» μαζί με τον Μεγαλέξανδρο και τον Ερωτόκριτο: μα, πέρα από την ιστορική αυτή αναγνώριση, η ματιά του Σεφέρη είναι πια καθαρότερα ποιητική, χωρίς ψευδαισθήσεις και κενούς εθνικιστικούς οραματισμούς, εμβαπτισμένη στην εμπειρία της «απώλειας» του μεγαλύτερου μέρους του ανατολικού ελληνισμού. Έτσι, προσφέρει και ένα ευεργετικό αντίβαρο απέναντι στους σύγχρονους του εκφυλισμούς της ηρωικής ερμηνείας του Διγενή, όπως, π.χ., τους βρίσκουμε, πέρα από τη λογοτεχνικά ανώδυνη ματιέρα των «περιφερειακών» και μη συγγραφέων, στον οδυνηρό ακροδεξιό ηγέτη του ενωτικού Κυπριακού Αγώνα Γεώργιο Γρίβα, τον ψευδώνυμο Διγενή⁶⁹.

67. Το βιβλίο απομακρύνεται πολύ από τα ιστορικά στοιχεία και έχει καθαρά παραμυθική δομή: πρβ., πάντως, μια αναδίπλωση στην παλαιότερη θεματική του Χρυσάνθη, στο μικρό παιδικό πεζογράφημα «Ο Ποσσύρκας» (1976).

68. Βλ. Γ. Σεφέρη, *Δοκιμές*, Αθ. 31974, τ. 1, σ. 177, 217, 268, 319, 509, τ. 2, σ. 57-88, 280, 363 (περίοδος 1941-1966). Η διερεύνηση χρειάζεται να συμπληρωθεί με το ενδεχόμενο αντίστοιχο υλικό των ημερολογίων του Σεφέρη.

69. Ενδιαφέρουσα θα ήταν η μελέτη του λογοτεχνικού «προσώπου» του Γρίβα-Διγενή

Στην ανακοίνωση αυτή σταματήσαμε σε μερικούς μόνο από τους σταθμούς των τυχών της βυζαντινής ακριτικής ποίησης και σε ορισμένες από τις χρήσεις του ίδιου υλικού στα χέρια Νεοελλήνων συγγραφέων.

Σήμερα, που διαθέτουμε και στην ελληνική βιβλιογραφία ένα αξιολογημένο σύνολο επιστημονικών εργασιών για τα φιλολογικά και άλλα προβλήματα της ακριτικής ποίησης⁷⁰, δεν δικαιολογείται η καθυστέρηση της έρευνας στο ζήτημα της τύχης της ποίησης αυτής και των μορφών της μέσα στη νεοελληνική γραμματεία. 110 χρόνια από την πρώτη έκδοση κειμένου του *Διγενή Ακρίτη*, αρκετές δεκαετίες ύστερα από τα λίγα και ανεπαρκή, ή καθόλου ικανοποιητικά, σχετικά συνθετικά μελετήματα (Παλαμάς, 1907 και 1930· Καραντώνης και Ζώρας, 1950)⁷¹, και στο 'Έτος 'Ένα από την πρώτη, ουσιαστικά, ελληνική επιστημονική έκδοση δύο κειμένων της ακριτικής ποίησης (Αλεξίου, 1985)⁷², είναι βέβαιο ότι απαιτείται και αναλυτική προεργασία και πολλές επιμέρους τομές.

Βάση, και επείγον πρώτο ζητούμενο, θα ήταν ο καταρτισμός μιας σχολιασμένης βιβλιογραφίας, που θα περιλάμβανε, καταρχήν, τα λογοτεχνικά κείμενα-«δέκτες», και συμπληρωματικά, ενδεχομένως, τις παράλληλες αναφορές

(όπως και του Μακάριου, άλλωστε —για να μείνουμε σε δύο κορυφαίες, αλλά αμφισβητούμενες μορφές των τελευταίων τριάντα χρόνων, και όχι σε άλλα, οριστικά «επικυρωμένα» πρόσωπα, όπως, π.χ., ο Γρηγόρης Αυξεντίου), από τις ενθουσιώδεις πρώτες αντιδράσεις της δεκαετίας του 1950 ως τα καταλυτικά ποιήματα του Κώστα Βασιλείου ή τα πεζά του Νέαρχου Γεωργιάδη· η απομυθοποιητική δράση μιας εικοσαετίας είναι σαφέστατα φανερή, όταν συγκρίνει, π.χ., κανείς τον Κουταλιανό-Διγενή της μεθυσμένης λυρικής φαντασίας του Κώστα Μόντη, *Κλειστές Πόρτες. Μια απάντηση στα «Πικρολέμονα» του Λώρενς Ντάρρελλ*, Λευκωσία 1964, σ. 14 κ.ε., με τον φτερωτό ορνέομορφο Στρατηγό-Διγενή της ανελέητης επιστημονικής φαντασίας του Νέαρχου Γεωργιάδη, *Ο γίγας που σχοινοβατεί, Νέα Εποχή*, τεύχ. 167 (Ιούλ.-Αύγ. 1984) 182-88, ή με τον Διγενή του δραστηκότατου, σατιρικά, Κώστα Βασιλείου, *Μια γάτα εφτάψυχη βυζαντινή, Ριετὰ*, Λευκωσία 1983, σ. 21.

Η διερεύνηση των λογοτεχνικών και ιδεολογικών ερμηνειών του Διγενή και των Ακριτών κατά την περίοδο 1967-1974, αλλά και στα χρόνια 1974 κ.ε., είναι επίσης ζητούμενο της έρευνας, που είναι βέβαιο ότι θα επιστημάνει, λίγο πριν και λίγο ύστερα από τη συμπλήρωση αιώνα από τον εντοπισμό του χφ της Μονής Σουμελά, και άλλες γραφικές συνέχειες του «σχήματος των τριών κ.ο.κ.», όπου ο Διγενής ενσαρκώνει την αρχή ή τη μέση ενός κοινού τύπου της ελληνικής ιδεολογίας, άρχουσας και μη· ένα τελευταίο παράδειγμα: η «ευρηματική» σύνδεση Αργοναυτών-Διγενήδων-Πόντιων αγωνιστών του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, ομιλία στο Α' Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντίων, Θεσσαλονίκη, 7.7.1985).

70. Η πρόσφατη δραστηριότητα, που αφορά κυρίως την παραλλαγή Εσχοριάλ (βλ. παραπάνω, σημ. 2), επιστεγάζει την ενασχόληση αρκετών ερευνητών επί πολλές δεκαετίες.

71. Βλ. παραπάνω, σημ. 39, 49, 50. Τα μόνα, για την ώρα, αφιερώματα λογοτεχνικού περιοδικού (*Ελληνική Δημιουργία*, 1950) ήταν άνισα και για την εποχή τους.

72. Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

στο κριτικό και φιλολογικό-ιστορικό-λαογραφικό γραπτό υλικό. Χρήσιμες, παράλληλα, θα μπορούσαν να είναι οι ειδικές αναλυτικές προσεγγίσεις συγκεκριμένων κειμένων-«δεκτών» (ιδίως από την άποψη της «ποιητικής» τους), συγγραφέων-«δεκτών» και ευρύτερων χρονικών φάσεων. Η σύνταξη της βιβλιογραφικής βάσης και η πύκνωση των επιμέρους κριτικών μελετημάτων θα ήταν, φυσικά, ιδιαίτερα ωφέλιμη και για μια ζητούμενη συνθετική μονογραφία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ